

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Een Theatrum van Representatie?' : Aartshertog Ferdinand van Oostenrijk stadhouder in Praag tussen 1547 en 1567

Simons, M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Simons, M. (2009). 'Een Theatrum van Representatie?' : Aartshertog Ferdinand van Oostenrijk stadhouder in Praag tussen 1547 en 1567

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

Inleiding

- 1 De Duitse benaming van het gebouw zal hier worden gebruikt omdat deze in de 16de-eeuwse bronnen het meest voorkomt en omdat aartshertog Ferdinand het waarschijnlijk zo noemde. Duits was voor de aartshertog voertaal.
- 2 De toegangsmuur en poort zijn toevoegingen aan het oorspronkelijke gebouw. De oorspronkelijke (16de-eeuwse) bezoeker zal zelfs meteen in de gang hebben gestaan.
- 3 Op de wanden is tijdens de laatste restauratie wel een deel van de opschriften in zwart en rood krijt en namen van bezoekers aan Stern uitgespaard, die voor een deel (in de eerste helft van de 17de-eeuw) gedateerd zijn. De leegte van de wanden inspireerde hen kennelijk tot het achterlaten van namen en boodschappen.
- 4 Richard J.W.Evans 1973 en Elisabeth Scheichers, 1979 en Jan Bialostocki's, 1976.
- 5 Evans 1973, p.27; Bialostocki 1976, p.80.
- 6 Scheicher 1979, p.80.
- 7 Bialostocki fig. XIX.
- 8 Richard Bernheimer 1956, p.226 signaleert in *Theatrum mundi* dat de term theater (van de wereld) of van ieder denkbaar onderwerp veel voorkomt in de literatuur van de 16de-eeuw en dat de titel altijd een complete behandeling van het thema suggereert. Zelfs de hofhiërarchie wordt in een theatrum beschreven door Johann Christian Luenig, *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum. Oder Historisch- und Politischer Schau-Platz Aller Ceremonien* etc. Leipzig 1719. in: Hofmann, *Repraesentation*, 1974, p.181 noot 69.
- 9 Eberhard Straub, *Representatio Maiestatis* 1969.
- 10 Haubst 1971, p.139-162.
- 11 Straub 1969, p.19.
- 12 Karin J.MacHardy H.1, p. 21-46 onderzocht de politieke cultuur en juridische ruimte van de Habsburgse vorst ten opzichte van de Oostenrijkse standen. De aartshertog van Oostenrijk (Ferdinand I) had belang bij de instemming van de standen in staatsrechtelijke zaken. De koning van Bohemen (Ferdinand I) had na het conflict in 1547 geen boodschap meer aan de Boheemse standen. Hij heeft waarschijnlijk weinig over de positie van zijn zoon als zijn plaatsvervanger vastgelegd, omdat hij de adel in Bohemen op dat moment geen verantwoording verschuldigd was.
- 13 Op de Praagse Burcht is geen triomfpoort uit de tijd van Ferdinand I, maar de enige bron over Stern de later te beschrijven tekst van Laurentius Span beschrijft de toegangspoort van het wildpark van Stern als een poort van marmer met wapens behangen. Deze poort bestaat niet meer.
- 14 Straub 1969, p.45.
- 15 Scheicher 1979 p.80 gaat een stap verder als zij in Stern de hang naar vrijheid van de aartshertog projecteert. Hij zou zich volgens haar, verzetten tegen de modernismen en dwang van zijn tijd en hij had een nadrukkelijk gevoel voor het praktische. Stern toont de diepgang van de vorst, die het ontwerpen niet als vrijetijdsbesteding zag, maar als levensopgave van een creatieve persoonlijkheid.
- 16 Deze tekst bevat een aantal strofen of ontwerpen met een aantal zinnen met dezelfde strekking: *selbst erdacht; mit aigner hand abgemessen und cirkuliert*, JAHK, XI 1890, reg. 7143. De hele tekst is in het hoofdstuk over Stern (H.3) weergegeven.
- 17 R.W.Scheller 1969, p.132-145; Thomas DaCosta Kaufmann, Remarks on the Collection of Rudolf II: the Kunstkammer as a form of Representation, *Art Journal*, 38/1, 1978, p.22.
- 18 De term komt voor in het testament van aartshertog Ferdinand waarin hij Ambras met alle geschut en andere verdedigingsmiddelen en de 'Kunst-oder Wunderkammer desgleichen Ruest- und Harnisch Kammern und was darinnen ist, und sonst durchaus allem andern, wie wir solches alles zu unserem Todtfall alda haben(...)'. Alois Primisser 1819, nachdruck 1972, p.32.
- 19 Over de inhoud en de locatie van Keizer Rudolfs verzamelingen de samenvatting van de stand van wetenschap: Beket Bukovinska 2004, p.199-225.
- 20 Scheicher 1979, p.75-76, Goethes uitspraak betreft hier niet de verzamelingen in Ambras, die hij wel bezocht, maar het museum van Darmstadt in 1816.
- 21 Dit 'Trinkbuch' von Schloss Ambras (KHM Sammlungen Schloss Ambras, inv. nr.5251) bestaat uit twee delen, het eerste voor de handtekeningen van manlijke drinkers, het tweede voor de gasten van Philippine. Scheicher, 1979, p.72-73. In het voorwoord legt de aartshertog uit: 'Im 1567 jar, den letssten tag januarii, ist in dem schloss zu Ambras von wegen erzaigung guetter freundschaft, guetwiligkait und gesellschaft aufgericht worden, das ain yeder so in gemelt schloss Ambras kombt ain glas wie ein vaesslein gestallt mit

vier geschmeltzten raislein mit wein in ainem trunkh austrinken soll und seinen namen zuer gedechnus in dises buech schreiben, welcher aber solches in ainem trunkh nit endet sonder abseset, dem soll es widerumb voll eingeschenkt werden auch aus dem schloss nit weichen bis er solchen trunkh wie obgemelt vollendet hat, das solle also dieses schloss und glass gerechtigkeit sein und bleiben. Desgleichen und obgemelter massen solle auch ain yede frau und jungfrau ain cristallin glas, wie ain schiff in ainem trunkh austrinken verbunden und verpflichtet sein...' Boeheim 1888, p.28.

- 22 Vaclav Bůžek, 2002, bijvoorbeeld beschrijft Ferdinands toernooien ook als behorende bij zijn 'theater', terwijl ook uitstallingen van verzamelingen steeds vaker in dat kader worden beschouwd, getuige de titel van de bundel waarin Bukovinská in 2004 publiceerde.
- 23 Andreas Kotte, 2004, p.60-61.
- 24 Francis Yates, 1966, p.135-163 onderzoekt in *The Art of Memory* Giulio Camillo's voorstel tot de structurering van het geheugen door middel van een amphitheater waarin geordend naar het planetair stelsel en een bijzonder ingewikkeld en associatief aantal verwijzingen, de gebruiker zich een weg kon vinden door het geheugen, als een serie knopen in een zakdoek.
- 25 De term Kunst-oder Wunderkammer is zoals gezegd ontleend aan een van de testamenten van aartshertog Ferdinand en door Julius von Schlosser in de eerste samenhangende publicaties over dit fenomeen verandert in Kunst- und Wunderkammer. Von Schlosser, 1908, richt zich op de inhoud van de ruimten, waar kunstvoorwerpen naast vreemdsoortige objecten lagen. Aartshertog Ferdinands omschrijving verwijst vermoedelijk vooral naar zijn gebruik van de ruimten waar alle soorten voorwerpen kwalitatief uitzonderlijke kunst naast misbaksels uit de natuur lagen er om 'te bewonderen'.

Hoofdstuk 1

- 26 De bronnen met gegevens over de levensloop zijn in de vorm van regesten samengevat in de *Jahrbücher der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*. Voor deze biografie zijn geraadpleegd: band II 1883; David Ritter von Schönherr (uitg.) aus dem k.k. Statthalterei Archiv in Innsbruck; p. I-CLXXIII, band V, Theodor Frimmel, Urkunden und Regesten artistischen Quellenmaterial aus der Bibliothek der kk.Sammlungen des AHKH, p.I-XXIV, Franz Kreydzi (uitg.), regesten K.u.K Reichs-Finanz Archiv, p. XXV-CXIX, Heinrich Zimermann (uitg.) Archiv des k.k.Ministerium des Innern, CXX-, band VII, 1888, Wendelin Boeheim (uitg.), Urkunden und Regesten aus der Hofbibliothek k.k.Hofbibliothek, XC-;CCXVIII band X, 1889: Wendelin Boeheim ,vervolg Urkunden und Regesten aus der Hofbibliothek; Karl. Köpl, Urkunden und Regesten Statthalterei Archivs PragLXIII-CC; band XI, Hans Voltelini (uitg), idem aus dem k.und k. Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, I-LXXXIII; David Ritter von Schönherr,(vervolg aus) dem k.k. Statthalterei Archiv in Innsbruck, LXXXIV-CCXL.
- 27 Bijvoorbeeld Adelbert Heinrich Graf von Baudissin, *Philippine Welser oder vor dreihundert Jahren*, Hannover 1864, historische roman; Johann Baptist Durach, *Philippine Welserinn. Eine Geschichte aus dem sechzehnten Jahrhundert*, Berlin 1792; Oskar Wildenburg,: *Philippine Welser, die schöne Augsburgerin oder die eiserne Gardarobe des Mittelalters*, Neurenberg 1873 , Heinrich:Zerkaulen, *Die heimliche Fürstin*, Freiburg 1933.
- 28 De meest recente publicatie met de suggestie dat Stern voor Philippine is gebouwd in: M.Stejkal,2003, p.123
- 29 Joseph Hirn, Erzherzog Ferdinand II von Tirol, I & II, Innsbruck 1885-87. Hirns werk berust op veel en diepgaand brononderzoek, dat niet altijd is genoemd. Helaas ontdekte Ivo Purs dat het Innsbruckse archief sinds de 19de-eeuw is herordend en Hirns bronnen niet eenvoudig te traceren zijn. I. Puřs, 2007, p.78.
- 30 Viktor Bibl, 1929, Paula Sutter Fichtner, 2001; M. Fuchs/Alfred Kohler, 2003.
- 31 L. Luchner, 1958 en een reeks catalogi uit Ambras.
- 32 Een uitspraak waarvan de bron niet geheel duidelijk is, maar vermoedelijk afkomstig is van het Weense hof van Maximiliaan I. Uit: 'Bella gerant fortes, tu felix Austria nube. Nam quae Mars aliis, dat tibi regna Venus': 'De sterken voeren oorlog, gij gelukkig Oostenrijk, huw. Want wat Mars aan anderen geeft, schenkt het bewind van Venus aan U.' Een hulde aan de vruchtbaarheid van koninginnen in het Habsburgse huis, Vocelka, 1976, p.11; Kerkhoff, 1993, p.17.
- 33 Philips II (1527-1598) huwde in 1543 Maria van Portugal (1527-1545), in 1554 Mary Tudor (1516-1558), in 1559 Isabella van Valois en in 1570 Anna van Oostenrijk (1549-1580), dochter van Maximiliaan II en Maria.
- 34 Kleinzoon Ferdinand woonde bij zijn andere grootvader Ferdinand van Aragon (1456-1516) in Spanje Deze had andere huwelijksplannen met zijn kleinzoon en daarom moest Maximiliaan I tijdens deze viering voor de 12-jarige Anna als plaatsvervanger optreden. Na de dood van Ferdinand van Aragon, in 1516 kon Maximiliaan I zijn plan uitvoeren en werd het huwelijk tussen Ferdinand en Anna bekrachtigd. Georg Heilingsetzer, cat. Wenen 2003, p.67-68.

- 35 De Habsburgers in de regel sloten overeenkomsten als dochters 12 jaar en zoons 15 jaar waren, aldus Rauch, maar als de politiek situatie dat eiste werd er blijkbaar al eerder aan de onderhandeling meer status gegeven. De feitelijke huwelijksinzegening was rond het 15^e jaar. Margot Rauch in cat. Ambras 2007, p.52.
- 36 Ferdinand werd in 1531 Rooms koning met steun van de meest dominante keurvorsten, Beieren lag toen dwars, maar erkende in 1534 steun. Fichtner, 1982, p.87-90.
- 37 Bij Elisabeths begrafenis was blijkbaar niemand van de volwassen familie aanwezig, want haar broertje Karel nauwelijks vijf jaar oud, trad op als de belangrijkste manlijke vertegenwoordiger, Fichner, 1982, p.103 rapportage van Graaf Veit von Thurm, SA, Hausarchiv, Familien Akten, krt.60, konv.2, fo.8.
- 38 Hirn II, 1887, p.313-314 noemt achtereenvolgens: 1541 een dochter van de koning van Frankrijk of een dochter van Karel V; 1543: Maria, de dochter van koning Emanuel van Portugal en Eleonore, een zuster van koning Ferdinand, iets later koningin Mary van Engeland. Zonder deze te dateren noemt Hirn ook nog onderhandelingen over Mary Tudor, prinses Anna Jagiello, de dochter van Maria van Hongarije, Johanna weduwe van kroonprins Johan van Portugal en dochter van Karel V en tenslotte in 1563 Mary Stuart.
- 39 Cat. Ambras 2007, cat.nr. 2.5, p.61-62.
- 40 Hirn II, 1887, p.223, p.458.
- 41 Voor Andreas verwierf zijn vader een kardinaalstitel. Andreas Kardinal von Oesterreich stierf in Napels, Karl kreeg een adellijke titel en erfde het landgoed Burgau. Hij trouwde in 1601 Sybille von Juelich-Cleve-Berg. Karl erfde in 1595 kasteel Ambras en verkocht tegen de wil van zijn vader kasteel en verzamelingen aan keizer Rudolf II. De kinderen, ook de tweeling die in 1562 geboren werd, zouden te vondeling zijn gelegd, om hun (ongetrouwde) moeder de gelegenheid te geven hen te vinden en te adopteren. Hirn noemt deze handeling als eerste, maar noemt geen bron. Boenheim, 1895, p.66 nt.10 geeft een verwijzing naar afschriften van oorkonden over de huwelijks status van de geboorte, gepubliceerd in Jahrbücher der Literatur, bd. 80, Anzeigebblatt 30 ev. maar geen bron voor het te vondeling leggen.
- 42 In een testament van 1532, opgesteld in Linz, bepaalde koning Ferdinand I dat alle landen van zijn geslacht, Stammlaender en Wurttemberg ongedeeld zouden vallen aan zijn tweede zoon, aartshertog Ferdinand. Zijn oudste zoon Maximiliaan II zou regeren over Bohemen en Hongarije en later de Rijkskroon dragen. Omdat het gebiedsdeel Hongarije op dat moment bezet werd door de Turken, kreeg Maximiliaan ook Opper- en Neder Oostenrijk. In een volgend testament uit 1543 herhaalde de vorst zijn wens dat zijn twee zoons het land niet zullen opdelen en in een derde testament in 1554 verdeelde de koning zijn erfgoed in drieën. Maximiliaan was in 1548 al tot koning over Bohemen en Hongarije benoemd en behield Oostenrijk, aartshertog Ferdinand II kreeg Tirol en Vorlande en de jongste zoon Karl de hertogdommen Steiermark, Kaernten en Krain en de graafschappen Goerz en Inneristrien.
- 43 Margot Rauch, Zwischen politischen Rfand und Sorgenkind, die Lebensplanung fuer den fuerstlichen Nachwuchs. In: *Prinzenrolle (...)*, cat. tent. 2007. p.53. Rauch noemt de zorg voor illegitieme kinderen opvallend, waarschijnlijk is hun positie echter zeer veelvoorkomend en groeiden deze kinderen ook op in de nabijheid van hun vader. Hirn, II, p.315 nt. 3. Veronica werd ondergebracht bij Tobias von Hoschegg von Adlersburg, een 'Bauschreiber' aan het Praagse hof en droeg bij haar trouwen de naam Villander. De Villanders waren een uitgestorven adellijk geslacht. Veronica werd in Ambras op voorspraak van haar vader lid van de Hofstaat van Anna Katharina en huwde een Ferdinands kamenier de patriciër Francesco Gonzaga von Campitello. Haar vader betaalde de bruidsschat. Over haar moeder is niets bekend. Veronica stierf in 1589 en had één zoon: Ferdinand. In de inventaris van haar goederen (Ferd. 86) wordt zij uitdrukkelijk 'filia naturalis archiducis Austriae' genoemd. Over Christophs bestaan zijn drie akten bekend. Rauch, 2007, cat.nr 2.16, Hirn, II, p.315.
- 44 Egg, 1974, p.88-94.
- 45 E. Scheicher, 1979, p.48/49 (ill.).
- 46 Aartshertog Ferdinand was deze ruimten in de Hofburg niet vergeten, toen hij in 1564 Tirol kreeg toegewezen. Hij liet een van zijn zusters, vermoedelijk Magdalena in dat jaar benoemd tot regent over de Habsburgse erflanden, de schatkamer inventariseren en uit de bibliotheek liet hij toen al enkele manuscripten afschrijven. Later is een deel van het boekenbezit uit de Hofburg opgenomen in de bibliotheek van slot Ambras. Gottlieb, 1968, p.109. Een ander deel is volgens Puřs, 2006, p.86 in de Hofburg in Innsbruck gebleven.
- 47 Gedenckbüchl, (ONB, inv.nr. 5425); JAHKH, V, reg.4023.
- 48 Deze documentatie werd door Maximiliaan I als volgt getypeerd: 'Graf, erenporten, Weyskunig. Tewrdank, Freydal, tryumphwagen, stamcronik. Der stam, artalerey, die siben lustgarten, wappenpuech, stalpuech, plattnerrey, jegerey, valknerey, kucherey, kellerey, vischerey, gartnerrey, pawmeisterey. Vermerkt die gefechtstueck....mit geschrift und gemael in ain puech zu bringen'. A. Auer, cat Ambras 2002, p.11.
- 49 Cat. tent. *Werke*, 2002, p.11-12.
- 50 Cat. tent. *Werke*, 2002, p.54, nr.17, manuscript *Historia Friderici et Maximiliani*, geïllustreerd met 46

- geaquarelleerde pentekeningen, toegeschreven aan Albrecht Altdorfer, ca. 1508-1510. Een biografie van het leven van Maximiliaans vader Friedrich III, vanaf zijn kroning in 1440 tot zijn dood in 1493, gevolgd door 32 korte hoofdstukken over het leven van Maximiliaan. Haus-Hof und Staatsarchiv Wenen, Handschrift blau 9.
- 51 In de handschriftenafdeling van de ONB zijn bijvoorbeeld registraties van Ferdinands jachtresultaten vastgelegd. Deze bronnen komen in hoofdstuk 3 ter sprake.
- 52 Fichtenau, 1959, p.15.
- 53 Ferdinand I, geboren in 1503 groeide op onder de hoede van zijn grootmoeder Isabella van Castilië in een klooster in Spanje. Zijn vader Philips (1478-1506) stierf toen hij 3 was, zijn moeder Johanna (1479-1555) was schizofreen en heeft nooit voor hem kunnen zorgen. Zijn oudere broer Karel (1500-1558) leerde hij pas kennen toen hij na de dood van zijn grootvader Ferdinand II van Aragon (1452-1516). Karel groeide op aan het hof van zijn tante Margaretha in Mechelen. Alfred Kohler Cat Wenen 2003, p.15.
- 54 Deze openlijke affectie is voor beide 19de eeuwse biografen Hirn I, p.4-5 Bibl. (Maximiliaan II) blijkbaar opmerkelijk. Beiden verwijzen naar dezelfde bronnen Alberi II, 451 en Ulloa, Vita di Ferdinand, p.449. Ook Fichner (1982 en 2001) die de familiearchieven in Wenen uitgebreid onderzocht geeft geen andere bronnen.
- 55 Fichner 1982, p.103, noot 8, gebaseerd op corr. Hanns von Lamberg aan Ferdinand I, 4-4-1532, SA Haus-Archiv-Familien-Akten, karton 53, konv.1,fol.1; Veit von Thurn aan Ferdinand I,4-5-1546, idem, fol.8.
- 56 Fichner, 2001, p.7/8, noot 6: Instruktion Konings Ferdinand I. Für die Hofstaat der Erzherzöge Maximilian und Ferdinand.
- 57 Hirn, I, p.4.
- 58
1. Elisabeth geboren in **Linz**(9-6-1526-1545) wordt al in 1538 uitgehuwelijkt aan Sigismund van Polen, de huwelijksplechtigheid was in 1543.
 2. Maximiliaan geboren in **Wenen** (31-7-1527-1576) huwde Maria van Spanje in 1548 (dochter van Karel V).
 3. Anna , geboren in **Praag**(7-7-1528-1590)huwde Albrecht V van Beieren.
 4. Aartshertog Ferdinand II, **Linz** (14-6-1529-1595) huwde Philippine Welser 1557, en Anna Katharina Gonzaga in 1582.
 5. Maria, **Praag** (15-5-1531-1581)) trouwde met de Willem III, hertog van Cleve in 1546.
 6. Magdalena **Innsbruck** (14-8-1532-1572)werd non.
 7. Catharina **Innsbruck** (25-9-1533-1572) trouwde met Francesco III Gonzaga in 1549 en in 1553 met Sigismund van Polen.
 8. Eleonora geboren in **Wenen**(1534-1594) trouwde in 1561 met Willem Gonzaga van Mantua.
 9. Margaretha **Innsbruck**(12-2-1536-1567) werd non.
 10. Johannes geboren in **Praag** (10-4-1538, gest. 1539).
 11. Barbara **Innsbruck** (30-4-1539-1572) trouwde met Alfons II d' Este van Ferrara.
 12. Karl geboren in **Wenen** (3-6-1540-1590) huwde Maria van Beieren in 1571.
 13. Ursula (24-7-1541, gest. 1543).
 14. Helena **Innsbruck** (7-1-1543- 1574) werd non.
 15. Johanna geboren in **Praag** (24-1-1547-1578) huwde in 1565 Francesco I de Medici. Cat. Wenen 2003, nr.XII.11 p.461.
- 59 O.a. Bibl. 1929, p.29.
- 60 Werner Paravacini, Die Frau bei Hofe (...) p.15, in Das Frauenzimmer. De term staat zowel voor de vertrekken van vrouwen als voor de kring van vrouwen rond de vorstin. Over deze ruimten, de vrouwen die zich er bewogen en de regels die hier golden zijn enkele Duitse voorbeelden genoemd, maar deze zijn nog lang niet voldoende onderzocht om uitspraken te kunnen verwachten over de situatie aan het hof van koningin Anna.
- 61 G. Heiss, cat. Rosenberg 1990, p.397.
- 62 De opvoeding en educatie van de adellijke jongens, Edelknaben werd door Ferdinand I in 1537 vastgelegd. Hofordnung Ferdinand I. 1.1.1537, deel ed. A Hübl 1912, p.39. G. Heiss, cat. Rosenberg 1990, p.405.
- 63 Hirn II, 1887, p.7; acht het nog mogelijk dat Severus (Schiefer), die met Melanchton bevriend was, de twee koningszons de beginselen van de Reformatie zal hebben bijgebracht en hij speculeert dat de contrareformatie in de persoon van Velius in hun opvoeding aanwezig was. Fichtner, 2001, p.10, meldt, zonder bron, dat Severus' reformatorische contacten pas twee jaar na zijn komst naar Innsbruck aan de koning bekend worden. Hij zou ten overstaande van de huishoudelijke staf, zijn kinderen Maximiliaan, Ferdinand en Elisabeth en de kanselier bisschop Bernard van Cles hebben bedreigd iedereen te executeren die de nieuwe religie ter discussie bracht in het onderwijs van zijn kinderen. Zijn zons dienden dit, onder dreiging van lijfstraf, te rapporteren.
- 64 Cat. Ambras, 2007, cat. 2.9, p.67 vermeldt dit programma van Velius zonder bronverwijzing.
- 65 Volgens Fichtner, 2001 p.10, volgde Velius Schiefer op en is Velius' verdrinken het resultaat van zelfmoord.

- Fichtners opmerking dat Colimitius (Tannsetter) de rest van de educatie van de aartshertogen blijkbaar zonder verdere incidenten zou hebben voltooid, is niet juist. Tannsetter kan, zeker in het leven van aartshertog Ferdinand, slechts een heel beperkte rol hebben gespeeld, want hij stierf al op 26 maart 1535 in Innsbruck.
- 66 Wiesflecker, V 1986, p.327-28.
- 67 Th. Gottlieb, 1968, p.68-69, codex 7999.
- 68 Gottlieb, 1968, p.109, bijvoorbeeld: 329 'Ain Teutsch geschriben puechlin in rot leder gepunden wie man ainem hund zusprechen soll. Hanns Hess hat das gemacht, seind 3 Gemel klein und dynn.'
- 69 H.Fichtenau, Die Lehrbuecher Maximilians I und die Anfaenge der Frakturschrift, Hamburg 1961, tafel 43, een pagina uit het *Gespraechbuchlein*, ONB, codex 15096, p.8.
- 70 Hirn I, 1885 p.9 noot 2 *Mathematica manuscripta archidicis Ferdinandi in Innsbruck, diligenter conscripta a suo praeceptore*. Hirn heeft het boek blijkbaar beter bestudeerd en meldt dat het (ook) gaat over de Gregoriaanse kalenderreformatie, dus dat het na 1582 moet zijn samengesteld. Een nauwkeuriger observatie van de band kan wellicht ooit antwoord geven op de samenstelling van het boek, want het is natuurlijk ook mogelijk dat na 1582 katernen aan de band zijn toegevoegd. Wie de, in de titel vermelde, 'praeceptor' van aartshertog Ferdinand geweest moet zijn, kan wellicht ook bij een nadere bestudering van de Ambrasse bibliotheek worden onthuld.
- 71 Gottlieb, 1968, p.107, nr.297 'Ain pergameniner geschribner vocabulari latein und franczesisch in ain cuttiniert leder gepunden mit spanngen und pugklen von bogen plettern' of p.106, nr. 288 'Ain Lateinischer teutscher und Behemischer vocabulari in rot leder gebunden (...).'
- 72 Gottlieb, 1968, p.105, nr.274: 'Ptolomeus Cosmographus gedruckt in rot gepunden mit spanngen in grossem form'. p.106-296. 'ain visierbuch und andere kunst innhaltend in rot gepunden (...).'
- 73 Karl Eusebius von Liechtenstein, 'Unterricht fuer die Erziehung unseres Sohnes und die Erziehung unserer Nachkommen auf ewige Zeiten' midden 17de-eeuw, Heiss, Adel im Wandel p. 405, noot 35.
- 74 Hirn I, 1885, p.4, nt 1 manuscript WHB 10678 (Österr. national bibl.) 'Bohemis valde carus erit propter fortunas in signo (d.w.z. de leeuw) cui Bohemia subjecta est'.
- 75 Hirn I, 1885, p.566-569.
- 76 De interesse van de aartshertog in astrologie en alchemie zijn vooronderstellingen van Martin Stejskal 2003, terwijl Ivo Puř 2007 op zoek is naar sporen hiervan in de bibliotheek van aartshertog Ferdinand II.
- 77 Hirn I, 1885, p.9-10.
- 78 Hieronymus Beck von Leopoldsdorf was één van deze Edelknaben. Over zijn leven bestaat veel meer biografisch materiaal dan over dat van Aartshertog Ferdinand. Hij werd door zijn vader Marcus op 7-jarige leeftijd, in 1532 naar het hof gestuurd. Naast genoemd onderwijs kreeg hij ook zijn vorming als page. Hij had 'Tischdienst', een zekere rol aan tafel en leerde evenals de aartshertogen paardrijden, vechten en dansen. Opmerkelijk is ook de officiële status van een dergelijke medeleerling. Hieronymus reisde bijvoorbeeld in 1543 in het gevolg van Elisabeth naar haar huwelijksplechtigheid in Polen. In tegenstelling tot een vorstenzoon, ging de Edelknabe Hieronymus Beck wel een academische studie volgen. Hij ging in 1544 naar Padua en reisde in 1548 met Maximiliaan II naar Spanje. Zoals veel van zijn tijdgenoten, waaronder ook de beide vorstenzonen legde Hieronymus verzamelingen aan. Op een reis naar de Oriënt verzamelde hij Romeinse inscripties, die hij niet alleen noteerde, hij nam het materiaal mee naar huis. Beroemd en volledig bewaard is zijn portetverzameling in miniatuuren. M. Beck, (diss.) Wenen 1973, Heinz, 1975.
- 79 Over Ferdinands antiquiteiten in Ambras: Renate von Busch, 1973, deel II, Das Ambraser Antiquarium, p.102-105, A. Auer, 1977, Antiquarium, p.157-193.
- 80 Hirn I, 1885, p.10, p.11 noot 1. Over de hofstaat en de kosten van de reizen die Ferdinand maakt bestaat een notizensammlung in de Wiener Hofbibliotheek nr. 13775. Hieruit blijkt de enorme som van 28000 Gulden.
- 81 Fichtner, 2001, p.14.
- 82 Vrede van Crespy 16 september 1544, Koning Francois I belooft de Habsburgers steun tegen de Turken. De bekroning van de Vrede was een huwelijkscontract over prinses Maria, (1531-1581) die in 1546 trouwde met Willem III van Cleve.
- 83 Bibl. 1920, p.34 noemt als opmerkelijk detail 'zelfs voor die tijd' de aanwezigheid van de maîtresse van Francois I, de hertogin van Etampes, samen met zijn wettige echtgenote. De vroeg twintigste-eeuwse historicus projecteert hiermee een beeld van het monogame huwelijk, maar gaat niet in hoe er 'zelfs in die tijd' werd gereageerd op niet monogaam gedrag van een vorst.
- 84 L.P.Gachard vermeldt op basis van het reisdagboek van Keizer Karel V dat Maximiliaan in april 1545 met de Keizer in Vlaanderen reizen en in de zomer in Worms zijn, daarna reizen Maxiliaan en zijn vader terug naar Bohemen en blijft Ferdinand bij zijn oom Karel V. Tijdens de jaarwisseling was hij met de Keizer in Utrecht, waar begin januari een bijeenkomst van de ridders van het Gulden Vlies, p.307-314.
- 85 Kerkhoff, 2005, p.146, De aartshertog reed in de ceremoniële stoet tussen het Duitse Huis naar de Utrechtse Dom, vlak achter de Keizer en naast de Prins van Piemonte en de hertog van Alva, de keizerlijke

- opperhofmeester.
- 86 Bucholtz VI, 1834, p.396-417. Hirn I, 1885, p.13.
- 87 Buzek, cat. Wenen 2003, p.283.
- 88 Hirn I, 1885, p.20-21.
- 89 Paus Paulus III(Alessandro Farnese (1468-1549). Hirn I, 1885, p.21, noot 1 geeft aan dat de correspondentie tussen koning en aartshertog gegevens bevat over de politieke bedoelingen van dergelijke reizen. De koning wil dat zijn zoon zich voor de Italiaanse vorsten 'etwas mehr neigen und erniedern' zal dan 'K.Maximilian'.
- 90 Deze gegevens zijn alleen gebaseerd op zijn aanwezigheid bij officiële gelegenheden, maar zeggen niets over tussentijdse on-officiële reizen. Bucholtz VIII, 1838, p.694, raadpleegde de 'Druffel Briefe und Akten' I, 804, III, 318.
- 91 Hirn I, 1885, p.23, Aartshertog Ferdinand bracht het antwoord van zijn vader en broer aan de keizer over dat zij niet instemden met het aftreden van Keizer Karel V.
- 92 De Augsburgse bankier Anton Fugger leverde vijftig strijders onder aanvoering van zijn zoon Johann Ulrich. Met de Fuggers bleef Ferdinand contacten onderhouden, in het Hof Kammer Archiv in Wenen bevindt zich nr. 133 brieven aan Fugger. Böhmische Akten 1561-64, boek 308, nr. 133 brieven aan Fugger. Deze vormen wellicht (in de toekomst) een bron voor de bestudering van de overwegingen van aarthertog Ferdinand bij het verwerven van verzamelobjecten.
- 93 Hirn I, 1885, p.25: zijn aanwezigheid is onder meer vastgelegd in lofdichten: Wolfgang Schmälz, 'christliche Zug in das Hungerland 1556' en beschrijvingen van de turken oorlogen: Lazius, Descriptio belli Turc (geen datum) en Rei contra Turc. gestae 1556.
- 94 Over deze veldtocht bestaan briefwisselingen tussen aartshertog Ferdinand II., zijn vader en zijn broer, Bucholtz VII 1837, p.337, p.338 en Hirn I, 1885, p.27. Boheemsae adel uit Ferdinands Praagse hof: Hofmarschall graaf Julius von Hardeck, opperste zeugmeister Hanns von Diskau, stallmeister Andrä Teufel (zie HKA Wenen Boh.akten: 309, 115, opperste hofmeister graaf Franz von Thurn, en de 'Heren' Hanns von Weisbriach, Paul von Zeitingen, A. von Buchheim, Karl von Zierotin en Ehrenreich von Königsberg, de opperste veldkapelaan was de latere bisschop van Praag Anton von Müglitz.
- 95 Hirn I, p.31 Lazius noemt hem vier jaar later de eerste vorst van zijn eeuw die de ervvijand overwonnen heeft: in *Exemplum orationis nomine archigymnas*, Wenen 1560.
- 96 Boenheim, 1894, p.5-7.
- 97 Mark Häberlein, 2002, p.223.
- 98 Mark Häberlein, 2002, p.228-233.
- 99 Cat. tent. Innsbruck, 1998, p.5.
- 100 Andics, 1969, p.36, deze analyse is nogal discutabel gezien de weinig prominente posities van Philipppines vader in de familiehierarchie.
- 101 Osterr. Hauf-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Familienurkunden Nr.1341; cat. tent. Ambras, 1998, nr.11, p.25-26. In een tegenacte van keizer Ferdinand I stemde hij ondanks grote bezwaren, in met deze belofte, aldus Rauch, alleen omdat zijn vaderlijke gevoel hem dat ingaf.
- 102 Rudolf II had een gezin met Katharina Strada, dochter van zijn raadgever Ottavio. Evans, 1997, p.58 noteert in noot 1 verschillende bronnen met weinig eensluidende gegevens over dit gezin. Er zou omvangrijk archiefmateriaal zijn, Evans, 1973, p.49, noot 2.
- 103 Hirn I, 1885, p.351-353.
- 104 Boenheim, 1894, p.5.
- 105 Hirn I, 1885, en cat. tent. Ambras, 1998, p.23.
- 106 Hirn I, 1885, p.354-356.
- 107 Cat. tent. Innsbruck, 1998, p.5.
- 108 Boenheim, 1894, p.10.
- 109 Kenner, JKSAK XIII, 1892, p.82-83, KHM Wenen, Münzkabinett Inv.-Nr 2497 biss.
- 110 Margot Rauch in cat. tent. Ph/A-K G. Ambras, 1998, p.37.
- 111 Boenheim, 1894, p.10-11.
- 112 Hirn II, p.316 noot 1 geeft een stand van wetenschap over (vermeende) verloovingsdata.
- 113 Boenheim, 1894, p.11.
- 114 Schenkingsoorkonde kasteel Ambras aan Philippine Welser, Praag 3 maart 1564, cat. tent. Ambras, 1998, cat. nr. 9, p.24.
- 115 Hirn I, 1885, p.321-22.
- 116 Een tekst over de moord in het bad is te lezen bij het soortgelijke lavet dat speciaal voor Philippine gebouwd moet zijn in kasteel Bürglitz/Krivoklat, Tsjechië.Over deze mythe ook Margot Rauch in cat. tent. PW/A-KG, Ambras, 1998, p.38.
- 117 De namen van deze getuigen staan in een Fuggerzeitung, Hirn I, 1885, p.338-40; cat. tent. Ambras, 1998. nr.

- 46, p.37-38.
- 118 Sinds 1967 Signatuur PA 1473, KHM Schloss Ambras, eerder sign. 11375 van de ONB. De toekenning van het handschrift aan Philippine dateert uit 1665 toen hofbibliothecaris Peter Lambeck de bibliotheek uit Ambras overbracht naar Wenen. cat. tent. Ambras, 1977, p.87; Elvira Glaser, 2002, p.514.
- 119 Signatuur PA 1474, cat. tent. Ambras, 1977, p.87-88.
- 120 De handschriften in het kookboek zijn steeds vergeleken met bijdragen in het Trinkbuch van aartshertog Ferdinand, E. Glaser, 2002, p.519. Glaser komt uiteindelijk tot de herkenning van vier verschillende handen in het kookboek.
- 121 Het kookboek, dat overigens nauwelijks sporen van gebruik heeft, is wel voorzien van het moeizaam leesbare, opschrift 'Phylipina welserin gehert des bouch'.
- 122 Helmut Záh, 2002, p.448-509, 'Margaritae Velserae ad Christophorum fratrem epistola'. Margarete is in deze tekst in staat de wereld te bekijken door de ogen van de vrouwen van klassieke auteurs. Bijna iedere regel is het bewijs van de belezenheid van de auteur, een proeve van humanistische eruditie. 'Pärtnerin und Anhängerin seiner Studien' is Peutingers typering van Margarete in een voor publicatie geschreven brief aan niemand minder dan Erasmus.
- 123 Záh, 2002, p.468 met een verwijzing naar Heinrich Lutz, 1958, p.38.
- 124 Záh, 2002, p.468 en bijlage 12, p.508.
- 125 Glaser, 2002, p.506-545.
- 126 Scheicher, 1979, p.72 (foto)-73 Trinkbuch von Schloss Ambras, KHM Schl. Ambras, inv.5251.

Hoofdstuk 2

- 127 De koningskeuze van Wladislav Jagiello, zoon van de Pools koning Kasimir IV en Elisabeth van Oostenrijk was niet onproblematisch en slechts door een deel van de standen in 1471 gesteund. Na de dood van Matthias Corvinus in 1490 werd Wladislav ook koning van Hongarije. Hij stierf in 1516.
- 128 Istvan Fazekas, cat. Wenen 2003, p.118, cat.nr. IV. Ludwig koning van Bohemen en Hongarije tussen 1522-1526. Ludwig verdrong tijdens de slag bij Mohacs. Over Maria en haar verblijf aan het Boheemse hof, Wilhelm Starcke, 1940, hst III.
- 129 De omstandigheden waren voor de Rooms-Katholieken precair en Keizer Ferdinand I zou pas in 1561 een aartsbisschop in Praag benoemen: Bruz von Muglitz.
- 130 Bijvoorbeeld: O. Pollak, 1910; Schürer, 1923; Hrad, 1956; Chotebor, 1994; Fucikova/Muchka, 2004.
- 131 Over het hof van Matthias Corvinus o.a. Jolán Balogh, 1975; Bialostocki, 1976, Rozsa Feuer-Tóth, 1981; Dacosta Kaufmann: Toward a Geography of Art, Chicago 2004.
- 132 Kaufmann, Polen en Jagiello o.a. Dieter Popp, Robert Suckale (red.), Die Jageliellonen, Kunst und Kultur einer europaischer Dynastie. Nuremberg 2002 in het bijzonder Istvan Feld, p.307-316.
- 133 De Boheemse koning had sinds de veertiende eeuw veel macht en land aan de adel verloren. Rond 1500 kreeg hij nog slechts de opbrengst van de landerijen van twee kastelen, Křivoklat en de Praagse Burcht.
- 134 Koning Wladislav was na 1490 nog veel minder vaak in Praag, tussen 1490 en 1509 maar drie keer volgens Fučíkova, 2003, p.233.
- 135 In Bohemen bestond de volgende adelstandsdeling: de heren/pani, barones en de ridders, equistres, strijdend onder elkaar maar ten opzichte van stedelijke burgers, de derde stand, als geheel opererend. Er was anders dan in Duitsland of Oostenrijk, geen geestelijke stand. De tweede stand, de ridders vielen in twee graden uiteen, oude en nieuwe ridders. De koning kon een vrij burger, vooral die uit koninklijke steden, een wapen, het teken van de ridderstand toekennen, dus voorwaarden voor opname in de adelstand verschaffen. Verder was bezit noodzakelijk en de geboorte uit een huwelijk en 'makellosen Vorlebens'. De voorgedragen ridder behoorde daarna tot het nieuwe ridderschap en pas in de derde generatie kon tot de oude ridderstand worden toegetreden. Daarna vergde het nog generaties om in de oudste herenstand te worden opgenomen. Zeer afwijzend was de Boheemse adel tegen de opname van vreemde adel. Zij kregen geen voorrang. Eigenlijk wilden ze van adel die zich in Bohemen inkocht, dat alle grondbezit elders werd verkocht en het Landmannschaft werd verkregen. Dit bleek onder de Jagelonen al niet te handhaven, wel werd er nadrukkelijk voor gezorgd dat er geen vierde, boerenstand ontstond. Bretholz, 1920, H.2. 1952; R. von Prochazka, 1982, p. 113-114.
- 136 Kühnel, 1956, p.257.
- 137 Fučíkova, 2003 noemt de bijdragen van de Jagiello wel renaissancistisch, maar plaatst de beschrijving van de regeringsperiode van de Jagiello 'Between the Gothik and the Renaissance', p.228-233, terwijl de Habsburgers in het hoofdstuk Renaissance worden aangekondigd als 'The New Ruling House: the new seat' p.240-333.

- 138 Er is slechts één (gedeeltelijk) plattegrond waarop een voorstelling gemaakt kan worden van de situatie van het keizerlijk paleis onder Rudolf II, bijv. in Muchka, cat. Essen 1988, p.88, afb.5.
- 139 Bijvoorbeeld Smolart, 1991, p.61 over de uitbouw van het paleis of ‘Die funktionale und räumliche Struktur des fruhen Schlossbaus’.
- 140 Fucikova, 2003, p.228-239.
- 141 Joseph Neuwirth, 1900; Karl Swoboda (red.), 1969, p.362-371, p.374.
- 142 De fresco’s in Wenzelkapel werden gefinancierd door von Nedwoiwitz en von Chocenitz, Swoboda, 392
- 143 Dacosta Kaufmann, 2000 evalueert in: ‘Will the Jagiellonians again have their Day? The State of Scholarship on the Jagiellonians and Art in the Hungarian and Czech Lands’ de stand van wetenschap en komt tot de conclusie dat de Jagiellocultuur en dan vooral ook de bouwkunst van Ried meer onderzoek vraagt. De eerste tentoonstelling binnen de muren van de Praagse Burcht waarin iets van deze hofcultuur zichtbaar werd, was gewijd aan Bohuslav Hasenstein, een adellijke humanist aan het hof van de Jagiello. Cat. Praag, 2007.
- 144 Berthold publiceerde ook de *Chronik von Cosmas von Prag*, Berlijn 1923 en andere bronnen uit het Latijn.
- 145 Het was niet duidelijk welke status de overeenkomsten met de Jagiello hadden. In archiefstukken uit Karlstein werd gezocht naar de afspraken onder vijftiende-eeuwse voorgangers. Er was onduidelijkheid of de standen een Majesteitsbrief (Dispositio Wladislai) erkend hadden, waarin in 1507 en 1510 Ludwig en Anna tot wettelijk erfgenamen van de Boheemse kroon werden benoemd. Bretholz, 1920, p.23 beschrijft deze wet als feit, Adolph Lhotsky, 1972 schets de onenigheid, p.192-194.
- 146 Bretholz, 1920, p.44.
- 147 Bretholz, 1920, p.45.
- 148 Lhotsky, 1972, p.194-195: De Kutenbergerpartei, Boheemse Heren onder leiding van Lev von Rozmital [Leo Rosental] voerden de oppositie tegen Ferdinand I en overlegden met de Beierse Wittelsbach, later meldden zich ook Koning Siegmund van Polen en Markgraaf Joachim van Brandenburg. Georg van Saksen dacht zich de kroon te verwerven door huwelijksonderhandelingen aan te gaan met de koningin-weduwe Maria van Hongarije.
- 149 Lhotsky, 1972, p.195. Bretholz benadrukt dat Ferdinand I altijd dacht aanspraak te kunnen maken op Bohemen. Als erfgenaam van zijn schoonvader of anders als leen van keizer Karel V. Toen de weerstand van de standen hem duidelijk werd, gaf hij het plan het land te belenen op en liet hij zijn onderhandelaars reageren op de eisen van de standen. Hij ‘geizte nicht mit huldvollen Worten und Geldgeschenken an die Böhmischen Machthaber’, aldus niet geheel objectieve Bretholz, p.8.
- 150 F.B. von Buchholz, 1832, legt in deel 2, sect. 7, p.395-425 niet veel nadruk op deze afspraak, terwijl Karl Bosl, 1974, vol. 2, p.148 spreekt over woordbreuk, omdat Ferdinand zich er niet permanent vestigde.
- 151 Krčalova, 1979, p.50 stelt dat de koning tot 1533, behalve in Wenen ook in Praag woonde een veronderstelling die ook door anderen, bijv. Vocelka 1995, p.265 wordt gedeeld maar zonder vermelding van bronnen. Uit een beschrijving van de koninklijke ruimten in de Burcht door de koning zelf, kan worden opgemaakt dat hij daar afgesloten ruimten had, die hij de zijne noemt. JKSAK X 1889, reg.5955, 6 sept. 1534.
- 152 Lhotsky, 1972, p.198. De Beierse partij had het spel niet doorzien en was verbluft en beklaagden zich over de ‘gar bose verdeckte verreterei... Wir haben bis auf die letzt stund guten trost und hoffnung gehabt’.
- 153 Bretholz, 1920, p.11. Het voert te ver om in te gaan op alle drijfveren van Ferdinand I het koningsschap te verwerven. Van groot belang was voor hem dat met het koningsschap niet alleen zijn machtsterritorium werd uitgebreid, Ferdinand I had vóór 1526 alleen de erflanden van Oostenrijk, met Bohemen verwierf hij ook keurvorstelijke waardigheid. Hiermee verstevigde hij zijn positie als mogelijk opvolger van keizer Karel V als Rooms keizer. In 1531 kreeg hier hiervoor steun van de Duitse vorsten. Ernst Laubach, Politik und Selbstverstaendnis Kaiser Ferdinand I, in Fuchs, Kohler, 2003, p.123.
- 154 Buchholz, 1832, 2, sect.7, p.444-447; de vermelding bij Bucholz 2, p.529 dat Ferdinand I nog voor hij gekroond had een speciale politieverordening had gelast voor het onderkomen en de verzorging van zijn gasten, toont aan dat de Burcht in 1526 geen vanzelfsprekende locatie voor de ontvangst van grote groepen gasten was.
- 155 De invloed van de Spaanse hofcultuur op die van Ferdinand I in Praag en in Wenen wordt door veel auteurs genoemd, ook in relatie tot het Habsburgse hof in de Nederlanden, zie Ana Mur Raurella in Wenen 2003, p.53-61, of Nicolette Mout, 1975, p.28, maar in kunsthistorische zin zijn, op elementen uit de mode na, weinig aspecten van Ferdinands hofcultuur zuiver Spaans te noemen.
- 156 Deze raadkamer was verantwoordelijk voor de Statthalterei, de meeste bronnen gebruikt in deze tekst zijn afkomstig uit het K.K. Statthalteri Archiv in Praag, ontsloten in ‘urkunden en regesten’ door K. Köpl en gepubliceerd in het Jahrbuch des Allerhochsten Kaiserhauses, deel X, 1889.
- 157 Bretholz, 1920, p.45.
- 158 Bretholz noemt Burglitz, het kasteel waar Philippine Welser later zou wonen en verder de vestingen Bettlern,

- Tocnik, Podiebrad en Hradischt, 1920, p.47.
- 159 Lev Rozmital was sluw en had contacten met de Habsburgse vijanden: de Hongaarse adel achter Zapolya en met Albrecht von Sternberg, die in 1528 zijn koning dreigde te verraden aan de zelfbenoemde Hongaarse koning Johannes Zapolya.
- 160 Standenvergaderingen in Wenen, Linz, Innsbruck, Graz, in Praag, Bruenn, Breslau, Bautzen, Luebben, Laibach, in Pressburg, Agram en Wuerttemberg nadat Ferdinand I het hertogdom Wuerttemberg in 1530 als leen verwierf. Hij voerde daarna nog geregeld strijd met de oorspronkelijke vorst hertog Ulrich. Bretholz, 1920, p.51.
- 161 De Utraquistische kerk ontstond na een reformatie begonnen door Jan Hus rond 1420. Na een lange strijd, nu Hussitische oorlog genoemd, kreeg de Utraquistenkerk in Bohemen vorm. Utraquisten wijzen de macht van de Roomse paus en kerkelijk bezit af. De mis wordt in de landstaal opgedragen en door leken en priesters geleid, beiden nemen deel aan het avondmaal, door het brood te delen en de wijn te drinken. De Boheemse broederschap werd ten tijde van Ferdinand I als een veel grotere bedreiging van kerk en maatschappij beschouwd. Deelnemers zonderden zich af in een sobere levensstijl en een heel sobere godsdienstbeleving. Over de Utraquisten en Boheemse Broederschap: Winfried Eberhard, 1985, hst. 1, p.81-112.
- 162 Pauselijk nuntius Morone verbleef in 1537 in Praag en typeerde de situatie kernachtig met de constatering dat het onmogelijk was uit te leggen hoeveel soorten van ketterij hier [in Bohemen] verborgen zijn, Bretholz, 1920 p.108, ontleend aan Nuntiatur Versammlung I, 4.
- 163 Over de situatie omtrent religie in Bohemen omstreeks 1550-1560 o.a. Jaroslav Panek, 1985, p.353-366. Ungnad was schoonzoon van de machtige Adalbert Pernstein. Koning Ferdinand verloor met de bestraffing van Ungnad de steun van het huis Pernstein, tot dan toe belangrijk in de strijd tegen de Turken. Bretholz, 1920, p.108, ontleend aan Brieven van Adalbert Pernstein, Archiv Cesky XX 1902, p.376, 485.
- 164 Wendelin Boheim, 1894, p.14-15. Gegetuigenverklaringen zouden gebaserd zijn op een verslag van Palacky en in 1826 gevonden in de bibliotheek van de Lobkowitz in Kamnitz.
- 165 Restauratierapporten over de 16^e eeuw zijn ongepubliceerd gebundeld onder de titel Prazky Hrad/Jiznar Knidlo I-V.
- 166 Wenseslas (907-935 of 929) was een hertog van Bohemen. Hij speelde een rol in de Boheemse kerstening. De basis van zijn heiligverklaring waren de wonderen die plaatsvonden vlak na zijn gewelddadige dood. Wenseslas was verantwoordelijk voor de bouw van de St Vitusrotunda op de plaats van de latere kathedraal, waar hij in 938 werd begraven. Eduard Petru, 1997, z.p.
- 167 Fehr, 1961, p.72-76.
- 168 Kurt Gerstenberg, 1966, p.21-124 spreekt in relatie tot deze bustes van een veertiende-eeuwse traditie, omdat dergelijke portretten in veel kerken voorkomen. Net als Reiner Hausscherr, 1971, p.41 gaat Gerstenberg er van uit dat de aanwezigheid van portretten van kunstenaars in de St.-Vituskerk iets laat zien over de kunstenaarsstatus, in Hausscherrs woorden 'de emancipatie van kunstenaars aan het hof van Karel IV'.
- 169 Het is natuurlijk onjuist te veronderstellen dat er tijdens het koningsschap van Ferdinand I niet veel meer losse portretten te zien zijn geweest. Prenten met portretten van Ferdinand I en Anna bijvoorbeeld werden bewaard in een klein kamertje boven Ferdinands appartement. Deze moesten als voorbeeld dienen voor afbeeldingen op een nog te gieten klok voor de St.-Vitus. De portretten met de wapens van Anna en Ferdinand waren niet geschikt om afgegoten te worden. JKSAKH X, 1889, reg.5955, 5956. In juli 1548 stelt koning Ferdinand I voor een zaal in het paleis, Fucikova, 2005 veronderstelt de Wladislavzaal, te decoreren met portretten van belangrijke Boheemse vorsten, maar ook met portretten van zijn kinderen en van hemzelf en zijn overleden echtgenote. Fucikova, 2003, p.253. Aartshertog Ferdinand II stelt zijn vader voor de schilder Hans von Saltzburg naar Praag over te laten komen voor de uitvoering, JKSAKH X, 1889, reg.6090 19-7-1548, reg.6094 25-10-1548. Over deze opdracht is verder niets bekend.
- 170 Bretholz, 1920, p.135 vermeldt 2 juni en baseert zich op Váslav na Hradčanechs verslag aan de koning: O nešťastné příhodě, kteráž se stala skrze oheň v Menším Městě pražském a na hradě svatého, 1541 opgenomen door A Gindely, Sitzungsbericht der Koniglich Boehmischen Gesellschaft fuer Wissenschaften. 1874, p.167.
- 171 Bretholz, 1920, p.135-137.
- 172 Oskar Pollak in Allgemeines Lexikon der Bildende Kunst, deel 3, 1909, p.318-321. Benedikt Ried von Piestings naam komt in 1489 voor het eerst in Praagse bronnen voor. Hij stierf op 29 september 1534; zijn grafsteen vermeldt een ouderdom van 80 jaar. Goetz Fehr, 1961, p.72-77 geeft de schaarse brongegevens uit zijn levensjaren.
- 173 Fehr, 1961, p.77, huis genoemd in acte van Kammergericht, gele gerechtsacten Fol.M 14; JKSAK XII 1891, reg.7940 noemt de locatie: 'zwei zimmer hinter der Kirche an der Mauer'. De bron voor de toekenning van de adelsbrief aan Benedikt Ried is een acte van de achterkleinzoon Johann Reth von Pistow van 13 maart 1590, Z. Winter, 1888, XIV, p.243.
- 174 Warnke, 1985, h.3 p.142-223. Goetz Fehr, 1961, p.69. Een gedetailleerde beschrijving van Rieds status en

- handelingen en de tafelschikking rond de koning, zoals Warnke voor een hofkunstenaar veronderstelt, zullen hypothetisch blijven want over de etiketten en het decorum rond Ferdinand I is niet veel bekend. Zelfs voor een goede reconstructie van het vorstelijk appartement of dat van zijn vrouw, zo zal nog blijken, ontbreken de bronnen. Een uitspraak over de manier waarop een hofkunstenaar zich moet hebben gekleed of waar en hoe de vorst en zijn in Warnkes woorden ‘hoffamilie’ aten, zijn daarom (nog) ver buiten bereik.
- 175 Warnke, 1985, p.159-169.
- 176 Bretholz, 1920, p.30-31.
- 177 Pollack, 1909, p.319, koppelt de term bouwloods vermoedelijk op basis van bronnen van de gildeorganisatie in de verschillende Praagse steden aan het begin van de 16de eeuw.
- 178 Ried bouwde in het raadhuis van de Nieuwe stad en vergrootte de ramen van het raadhuis op het Oude Stadhuisplein en deed verbouwingen aan slot Blatna en slot Frankenstein, Wagner-Rieger, 1959, p.464.
- 179 De Duitser Bonifatius Wolmut, de bouwmeester die 22 jaar na de dood van Ried van koning Ferdinand I een leidende positie kreeg, kan in Rieds werkplaats zijn opgeleid. Bij diens dood in 1534 noemt koning Ferdinand I Wolmut in een brief en suggereert dat deze vaardige bouwmeester als werkmeester aangesteld zou kunnen worden: ‘in seiner khunst und schikhlichchait zu versuechen’. Of er op dat moment andere bouwmeesters voor deze positie in aanmerking komen en waarom er uiteindelijk geen opvolger voor Ried komt is niet bekend, net als over Wolmuts aanstelling en zijn positie als koninklijk bouwmeester in Praag in 1556. JKSAK X 1889, reg.5961.
- 180 Bijvoorbeeld O. Pollak, 1910-11, p.85-170; O. Schürer, 1935, p.141; Eva Samankova, 1967, p.115-122; Jarmila Krcalova, 1979, p.51-76.
- 181 Deze indeling is sindsdien talloze malen gereproduceerd. Een in mijn ogen meer bij het fenomeen hofcultuur aansluitende benadering is bijvoorbeeld verwoord in Michael Schmidt, 1999, hoofdstuk 3 en 4. Schmidts analyse gaat veel verder dan de constatering van een stijlbreuk, maar zoekt naar de receptiegeschiedenis bij de heersende adel als verklaring voor de keuze van een historiserende of classistische vormgeving. Schmidt focust echter op architectuur in een geografisch omvangrijk gebied, bespreekt enkele casussen en biedt op deze manier geen alternatief voor de stilistische periodisering en typering in relatie tot de hele Praagse Burcht.
- 182 Renate Wagner Rieger, 1959, p.464.
- 183 Bialostocki, 1976, p.15-16.
- 184 Fehr, 1961, p.68.
- 185 Jolan Balogh, 1975, p.19-27, Rozsa Feuer-Toth, 1990, h.III, p.91-113.
- 186 De grote raadzaal in het stadhuis van Florence dateert ook uit 1500, maar is niet zo groot als deze. Pietro Bargellini, 1968, p.39-40. De ingrepen in het Palazzo Ducale van Mantua dateren uit 1530. cat. Giulio Romano, 1999.
- 187 I.P.Muchka, 2003, p.249.
- 188 Schürer, 1935, p.145.
- 189 Het hof van Wladislav Jagiello bood plaats aan klassiek geschoolden en ook in Bohemen, net als in Hongarije was er sprake van participatie van humanistische geleerden in een internationaal netwerk. Benedikt Ried participeerde hierin ook. Cat. 2007, Bohoslav Hasistein von Lobkowitz.
- 190 Wagner-Rieger staat in deze opvatting beslist niet alleen, zie bijvoorbeeld ook Jirana Horejski, 1979.
- 191 JKSAK X 1879, reg.6065, 29 maart 1543: ‘und nachdem wir smbt unserer gemahl di zimer, darinnen wir mit unseren selbst personen wonen, mit tapessereien zu umbhengen und zu bedeckhen haben, so mugen diselben zimer, darinnen wir selbst wonen, ditzmals zu vertunichen oder anzustreichen bisz zu ander gelegner zeit angestellt werden (...)’
- 192 Seibt, 1985, p.27.
- 193 JKSAK X, reg.6056, 15 juni 1541. Na de brand heeft de koning bericht gekregen dat de muren van de Landtafel nog overeind staan. Opmerkelijk genoeg is het bijna vier jaar later op 9 juli 1545 in de administratieve ruimten van het Landrechtarchief nog steeds gevaarlijk, vanwege het improvisatorische karakter van de restauraties. Idem reg.6072.
- 194 JKSAK X, reg.6062, 31 december 1542, reg.6065, 20 maart 1543.
- 195 Bretholz, 1920, H.4, p.144-222.
- 196 Alleen Pilsen(Plzen), Budweis (České Budějovice) en Aussig (Ústí nad Labem) hadden de koning hun steun gegeven.
- 197 In het verslag van deze Landtag op 5 februari in Leitmeritz wordt inzichtelijk hoe ingewikkeld de situatie voor de koning moet zijn geweest. Ferdinand I was zo emotioneel dat het hem niet lukte Latijn of Duits te spreken en hij de standen in het Spaans, zijn moedertaal, van repliek diende. De koning sprak tijdens zijn contacten met de standen geen Tsjechisch, zijn Duits werd vertaald. Bretholz, 1920, p.178.
- 198 Bretholz, 1920, p.200, met als bron: ‘Das Leben des Wilhelm von Rosenberg, p.20’. In het Karolinum

- verzamelde vertegenwoordigers van de oude en de nieuwe stad zich in een verbond ter bescherming van hun privileges. Veel ridders en Heren sloten zich hierbij aan.
- 199 Bretholz, 1920, p.213-214.
- 200 Deze aantallen veronderstellen dat er een nauwgezette burgerlijke stand in de drie steden van Praag moet zijn geweest, hoewel Bretholz geen bron vermeld.
- 201 O. Schürer, 1935, p.150.
- 202 Gottfried Mraz, cat. Wenen 2003, p.89-99.
- 203 De privileges werden pas in 1562 aan verschillende gilden teruggegeven. JKSAK V, 1888, reg.4534 en 4535, 17 sept. 1562.
- 204 Hubala, 1985. Die eingebürgerte Böhmische Renaissance, p.55.
- 205 In de historische literatuur wordt veel gespeculeerd over de beslissing van de koning om zijn oudste zoon zo lang buiten een officiële regeringstaak te houden. De koning zou de standvastigheid in geloof van zijn oudste zoon niet hebben vertrouwd. Maximiliaan II raakte in de jaren '40 bevriend met Duitse vorsten die protestant werden. Een andere verklaring wordt gezocht in de geheime politieke afspraken die Ferdinand I met zijn broer Karel V zou hebben gemaakt over de verdelingen van politieke taken tussen Philips II en Maximiliaan II. Speculatieve verklaringen worden gezocht in de verhoudingen tussen de beide zoons. Ferdinand I zou zijn lievelingszoon Ferdinand II hebben voorgetrokken, verklaringen die berusten op een tekst van Kardinal Aleander uit 1538. Bibl., 1929, p.29.
- 206 JKSAK X, 1889, K.k. Statthaltereii-Archiv, reg.6146, 2 oct. 1552, over de dood van Stella.
- 207 Niet gepubl. Prazky Hrad/ Jižnir kridlo I, p.3-4.
- 208 Bijv. F. Berstein, Straatsburg 1933, p.11-56.
- 209 Zie Fucikova, 2003, p.255.
- 210 JKSAK V, 1887, reg.4240, uit het beraad van de koning met Hans Tirol: 20 juli 1555, Augsburg. Aan de buitenkant van de Witte toren zullen 'drei wollgezierti khompasurn auf die drei ort mit lustiger ziwel volendt werden'.
- 211 Lhotsky, 1972, p.172 benadrukt zijn voorbehoud deze voorstelling als de Praags Burcht te identificeren, omdat de ronde toren volgens hem niet door een steeg waar te nemen is, volgens de hem bekende plattegronden. Welke dit zijn, is niet vermeld.
- 212 JKSAK XI, 1890, reg.7463, 8 mei 1561. Aartshertog aan zijn vader: 'Den Saal oben im lusthaus dagegen möchte er nicht mit Marmor gepflastert wissen, da darauf der Glättewegen nicht wohl getanzt werde könnte. Seines Erachtens sollte deerselbe mit einem starken Estrich versehen und dieser marmel- oder schachweis angestrichen werden.'
- 213 JKSAK V, 1887, reg.4204, 30 maart 1553 en fotozinkografische reproductie van de tekening op p.LXIII van negen voorstellingen met St. Sigismundt.
- 214 Fritz Tr Schulz, Allgemeinens Künstler Lexikon [Thieme Becker] 190 deel 33, p.203-204.
- 215 De voorstellingen uit het leven en martelaarschap van de h. Wenzeslas uit de St.-Vitus zijn in 1585 door Hutsky in een handschrift gereproduceerd. Van Hutsky's handschrift (ONB Handschriftensammlung Ser. Nova cod.2633) verscheen in facsimile in Praag 1997. Het boekje is opgedragen aan aartshertog Ferdinand. Hutsky was een schilder uit Burglitz, die in 1563 in Praag met steun van de aartshertog werd opgeleid. Hutsky werkte vervolgens in Tirol en kwam, zoals hij zelf in de opdracht schrijft, in 1568 naar Praag terug.
- 216 JKSAK X, 1889, reg.6145.
- 217 Jb XVIII, 1895, reg.15705, 708, 712.
- 218 JKSAK X, 1889, reg.5961.
- 219 In 1554-'55 heerste de pest in Praag. Buzek veronderstelt dat het aartshertogelijke hof naar Pilsen verhuisde. Uit het feit dat er controles aan de bouw in de tuinen en in de Neue Tiergarten voor de bouw van Stern plaatsvonden, maak ik op dat veel zaken gewoon doorgang vonden, ondanks een epidemie.
- 220 Wolmut: 'Sie seind mier auch gar unbefiegt, umb das ich die Teytschen und Behaimb zue meiner aignen arbeit brauch, feind.', JKSAK V, 1887, reg.4283, 13 juni 1559.
- 221 Thieme Becker, bd 33, 1934. p.203-204
- 222 Madelon Simons, 2005, p.200.
- 223 JKSAK V, 1887, reg.4256, 31 jan.1557, koning aan Aarthertog Ferdinand.
- 224 Aartshertog Ferdinand II hield zich vanaf 1553 bezig met de opdracht voor de bouw van het orgel door Fridrich Phannmueller in de St.-Vitus. Omdat de opdrachtverlening en de bouw ruim 10 jaar duurde is een groot deel van het werk in de correspondentie te volgen. De bouw van het hele instrument, pijpwerk, kas en inpassing in de kerk, gaat niet volgens een van tevoren opgesteld plan. Als de instrumentmaker Phannmueller zijn pijpen en mechaniek (bijna) klaar heeft, wordt pas een meubelmaker voor de kas gezocht, waarna deze onder leiding van Franceso Terzio wordt verguld. Orgelbouwer Jonas Scherer meldde echter pas in 1564 dat hij naar Praag zal reizen om het instrument te stemmen. JKSAK X, 1889, reg.6149, reg.6151, (1553);

- reg.6153, reg.6156 (1554); reg.6167, reg.6168 (1559), 6182 JKSAK V, K.u.k, Reichsarchiv, reg.4280, 4284, 14288, 4290 (1559), 4292, 4303(1560). Het orgel van Phannueller bestaat niet meer. Het is in 1765 vervangen door een instrument van Antonin Gartner uit Tachov.
- 225 JKSAK V, 1887, reg.4283, juni 1559, p.LXXXIII, de Italianen Johan Compian en Joseph Soldat.
- 226 JKSAK V, reg.4283, p.LXXVIII.
- 227 JKSAK V, reg.4283, p.LXXXIII.
- 228 Erich Hubala, 'Die 'maniera grande' des Bonifaz Wolmut 1540-1580', in Seibt, 1985, p.106.
- 229 Het kan zijn dat er bij de 20ste eeuwse verhuizing van het orgelbalkon naar een ander deel van de kerk aan Wolmuts ontwerp is veranderd.
- 230 Erich Hubala, 1985, p.108.
- 231 JKSAK V, 1887, reg.4280
- 232 Kořan, 1966, traceerde een aantal banden uit Wolmuts bibliotheek in Wenen bezit op basis van een beschrijving van de inventaris.
- 233 O. Vankova-Frejкова in Thieme Becker/Volmer, 1947, p.231-232.
- 234 Gotfried Mraz, Wenen 2003, p.89-100.
- 235 Portretten van de aartshertog zullen ongetwijfeld in de verzamelingen van de Burcht aanwezig zijn geweest, maar deze zijn in de loop van de eeuwen ingelijfd in de Weense verzamelingen, verkocht of verdwenen.
- 236 Bretholz, 1920, p.31-39.
- 237 Schürer, 1935, p.151.
- 238 reconstructie van plattegrond P. Chotebor, T. Durdik, 1995, p.414.
- 239 Het paleis is tot 2007 gerestaureerd en in de meest oorspronkelijke staat teruggebracht, al is van de 16de- eeuwse appartementen weinig meer te zien. Het Lobkowitz/Schwarzenbergpaleis is nu onderdeel van de Nationalgalerie.
- 240 Bialostocki, 1979, p.74.
- 241 JKSAK X, 1889, reg.5959, 13 november 1534, spreekt van italienschen Meistern und Mauern. Bij aankomst zijn er ook (reg.5969, 23 maart 1535) Gesellen und Arbeitern. Namen komen in de berichten van de Boheemse kamer, de financiële administratie, zelden voor op die van Mauer Meister Hans von Spatio [della Spazio] na. Het aantrekken van Italianen is volgens Seibt niet bijzonder. Hij wijst op het aantrekken van Italianen voor de bouw en decoratie van een deel van een stadsresidentie door de Wittelsbach in Landshut tussen 1537 en '43, Siebt 1985 'Palast und Schlossbau, in Renaissance in Bohmen', p. 28.
- 242 Uit de bronnen in het Statthaltereï-archiv blijkt 'sover eur maj.nicht sonderlich gepeu bie dem sloz vornemen, so mecht derselb uncosten diser zeit erspart(...)'. JKSAK X, 1989, reg.5966, 24 januari 1535.
- 243 JKSAK V, 1887, reg.5959, 13 november 1534.
- 244 De financiering moest enkele jaren door tal van schijnbaar geïmproviseerde maatregelen tot stand komen. JKSAK V, 1887, reg.5984, 26 feb.1537: Landhofmeister stuurt 1000 schock Bohmischer Groschen, waarvan 400 Judenfelligkeit en 600 Gnadengeld, reg.5997, 21 mei 1538: Georg von Gersdorf, Schlosshauptmann en Florian Griesbeck, leden van de Boheemse Ratkammer raden de koning de leengoederen in Ober-&Nider-Lausicz te verkopen. Dit lijkt in eerste instantie, in de ogen van de Boheemse raadsleden, veel geld op te leveren, maar de aanleg van de tuinen blijkt nog veel duurder. Reg.6004, 27 juni 1538 bericht over nieuw gemunt geld voor de bouw van de tuinen. Reg.6005, 4 juli over verkoop van Rijkspachtgrond. Reg.6048, 22 juni 1540, 1000 gulden, sonder zweiff von den Juden.
- 245 JKSAK V, 1887, reg.5968, 3 maart 1535.
- 246 JKSAK V, 1887, reg.5971, 1 april 1535.
- 247 Krcalova, 1982, p.149; Voor de opknappbeurt van de tuinen van de Hofburg in Wenen vraagt de koning de tuinman Hans Wolgemuet van Alfonso I naar Wenen te sturen. Hij arriveert in de zomer van 1534 met zaden, stekken en jonge exotische vruchtboompjes. Lietzman, 2003, p. 259.
- 248 Lietzmann, 2007, gaat in haar beschrijving van de Burchttuin nauwkeuriger in op de hier vermelde gegevens, maar blijft veronderstellen dat in de jaren 1550-'60 een groene enclave moet zijn gevormd. Hoewel de tuinen wel op allerlei plaatsen waren bekaderd door houten schuttingen. Dobalova, 2008 (1), identificeert op basis van tekeningen de vorm en de locatie de houten visvijver en Dobalova (e.a.) 2008 (2), reconstrueren een groot aantal van de houten schuttingen en de Koninklijke gang in de tuinen. Een reconstructie die ook bijdraagt aan het beeld van een nogal versnipperd terrein, vol bouwsels en omtimmerde sport- en balspeldvelden.
- 249 JKSAK X, 1889, reg.6004, 27 juni 1538, Waelische frucht, als lemoni, pomeranzen, cidroni und dergleichen. Het is uit deze opsomming niet op te maken welke vruchten precies bedoeld zijn.
- 250 Meester Francisco werkte ook niet hard genoeg, volgens de Boheemse administratie, maar met hem was een betere communicatie mogelijk, hij beheerste het Latijn. JAHK X, reg.6004, 27 juni 1538, 'Dem gartner, maister Francisco, wirdet in seiner bestallung, welhe lateinisch ist und wir versteen(...)' Lietzman, cat. Wenen 2003, p.260, noemt zonder bronvermelding de namen van de Italiaan of Spanjaard Francisco Cetro en de

- Duitsler Georg Mittl. Mittl zou de inheemse planten verzorgen.
- 251 Krcalova, 1982, p.152, noot 8.
- 252 JAHK X, reg.6035, 4 april 1539.
- 253 Lietzmann, 2003, p.260 een deel van 110 voet lang en breed, zonder bronvermelding.
- 254 Buchholz noemt de eland, maar vermeldt geen bron, deel 4, p.535, JKSAK X, 1889, reg.6043, 2 mei 1540, bevat een uitvoerig bericht van de koning uit Gent aan de Boheemse kamer over de klachten over de Italiaanse werklieden in de tuin. Zij houden een hond die op de fazanten jaagt, terwijl die er juist voor de koning zelf zijn.
- 255 Over het lebenhaus: JAHK V, reg.4330.
- 256 JKSAK V, 1887, reg.4340, 5 april 1563, Ferdinand aan de aartshertog: ‘drei risenpilder, so hievor einsmal bie unserm einzug zu prag gebrawcht worden, sein, ain bedegkhter curator, so zum Spänische ballenspiel dienlich sein müge, gemacht werde. Er sei damit einverstanden, dass das alte schieshaus abgeprochen und, sovill guets oder teuglich daran, zu dem newen schiess- und ballhaus dienlich sein müge, gemacht werde.’
- 257 Johann Tscherte werd rond 1480 in Bruenn (Brno) geboren. In 1512 vestigde hij zich in Wenen, was in 1522 in het gevolg van Keizer Karel V op de Rijksdag van Nuernberg. Hij onderhield een briefwisseling met Pirckheimer en Albrecht Dürer, die ook zijn wapen ontwierp. Met Dürer wisselde Tscherte mathematische vraagstukken uit, waarschijnlijk in verband met Dürers publicatie ‘*Unterricht zur Befestigung der Staedte, Maerke und Schloesser*’, Hans Rupprich, 1956, p.94, noot 1. In 1534 kreeg Tscherte de opdracht tot het ontwerp van het waterleidingsysteem van de Weense Hofburg, H. Kühnel, 1960.
- 258 JKSAK X, 1889, reg.6013, 8 oct.1538. Koning Ferdinand I antwoordde: ‘(...) Und wiewol ir eure guet(b) edunken dahin shtellet, das wir undeen paumeister Johan Tscherte oder jemand andern pauverstandigen hinein ordnen, der solhe arbit nach der masz, werkshuech, claster aber uberhaupt taier und messig, damit ein zimblische vergleichung und abruch beschehen mochte, so achten wir doch den Tscherte hinein zu schicken **mit** von noten (...)’ JKSAK X, 1889, reg.6047, 10 juni 1540, ‘Der Tscherte ist bisher nicht khomben, sein aber sein noch gewartig’.
- 259 Dit gebouw wordt in de bronnen Lusthaus genoemd (Tsjechisch Lethohradek). De benaming *zomerpaleis van Koningin Anna* is 19de-eeuws, net als de naam *Belvedere*. Jan Bažant de auteur van een omvangrijke en gedegen monografie 2006, kiest nadrukkelijk wel voor deze niet historische naam. Ik ga met het gebruik van de benaming ‘zomerpaleis’ uit van de functie van het gebouw, dat niet voor permanente bewoning bedoeld was. De naam *Lustschloss* benadert deze functie ook, een gebouw voor feesten en ontspanning. Ik hanteer de term *zomerpaleis* om het lustschloss in de tuinen te onderscheiden van lustschloss Stern. In de 16de-eeuwse bronnen wordt dit onderscheid overigens niet gemaakt, waardoor er soms verwarring bestaat over de bouw in de tuinen en die bij Stern.
- 260 Paolo Stella was beeldhouwer. Uit zeer schaarse documentatie is af te leiden dat hij in de jaren '20 in Padua en in Venetië aan sculptuur heeft gewerkt. A. Markham Schutz, 1908, p.80 identificeert hem als Paolo Stella Milanese en noemt hem de architect van het *Lusthaus*. Stella bleef tot zijn dood in oktober 1552 bij de bouw betrokken.
- 261 JKSAK X, 1889, reg.6000, 1 juni 1538. Bericht van Ferdinand I uit Breslau.
- 262 Stella wordt nergens in de bronnen bouwmeester of architect genoemd. Hij verantwoordde zich over de declaraties op grond van gemetselde maten, schriftelijk in het Italiaans aan de koning, JAHK, reg.6017, 12 november 1538. Op de term architect en de zestiende-eeuwse betekenis daarvan, kom ik in relatie tot de bouwer van Stern (hoofdstuk 3) uitgebreider terug.
- 263 Wie er in Genua nadacht over het tuincomplex is nog onbekend. JKSAK X, 1889, reg.6000, 1 juni 1538: in dit bericht van Ferdinand I wordt gesproken over het *Modell* en er is sprake van zaden die aan Stella zijn meegegeven ‘*nachdem gemeltern, orator zu Genua*’.
- 264 Wagner Rieger, 1959, p.468.
- 265 Bažant, 2006, p.45.
- 266 Hans (Giovanni) Spatio is voor zijn aankomst in Praag in 1535 niet in Wenen vermeld, in 1539 vertrok hij uit Praag en werkte in 1543 in Pressburg.
- 267 Zoan Maria (Giovanni Maria) Aostalli werd na 1500 in Pambio geboren en zou familie zijn van Stella. Werkte eerst onder Spazio maar kreeg na diens vertrek de leiding over de metselaars bij het Lusthaus. Bleef zijn verdere leven in Praag, werd in 1562 gepensioneerd als Mauermeister. In Wenen en Praag zijn meer dan tien vaklieden met de naam Aostalli de Sala of Pambio werkzaam geweest. De broers Antonio, Stephano, Franceso en Giovanni Battista en neef Bartholomeo Aostalli werden op 24 sept. 1554 door koning Ferdinand I in de adelstand verheven. JAHK XI, reg.6470.
- 268 Wagner Reiger, 1959, p.454.
- 269 Bažant, 2006, p.73-98.
- 270 Durdik/Chotebor, 2002.

- 271 Wagner Rieger, 1959, p.468, ‘Das Hauptwerk ist das Luschschloss Belvedere, der Sommersitz der Königin Anna, das sich als führender Villenbau Mitteleuropas vor den Stadtmauern Prags erhob’. Zoals ik ook in het volgende hoofdstuk over Stern zal benadrukken, kan een villa verschillende functies hebben als agrarisch centrum voor de grondbezitter of is het een zomerwoonverblijf. Over de beschillende typen Ludwig Heydenreich, 1967, p.9-10.
- 272 JKSAK XI, 1889, 8 mei 1561, reg.7463, aartshertog aan zijn vader: ‘Den Saal oben im lusthaus dagegen möchte er nicht mit Marmor gepflastert wissen, da darauf der Glättewegen nicht wohl getanzt werde könnte. Seines Erachtens sollte deerselbe mit einem starken Estrich versehen und dieser marmel- oder schachweis angestrichen werden.’
- 273 Dobalova, 2008 (1), p.11
- 274 Frejková, 1941, p.228-229.
- 275 Jahrbuch Bd. XI, 1889, reg.7463, 8 mei 1561.
- 276 Bažant, 2003, p.311-346, de meeste historische/mythologische scènes zijn uit Vergilius, Ovidius, Diodoros van Sicilië en Plutarchus, een enkele schrijft hij toe aan Pindarus, Theokritos, Livius, Horatius en Homerus.
- 277 Het geklater levert de aandachtige luisteraar vlak onder het bassin het sonore geluid van een terts, anderen vinden het meer gerinkel.
- 278 Samenvatting van de literatuur en toeschrijving aan Brocco in Diemer, 1995, p.18-19.
- 279 Eén van de eerste berichten over de tuinaanleg uit 1534 spreekt de wijnstokken die al op het terrein waren en die herplaatst zouden worden. JKSAK X, 1889, reg.5959, 13 november 1534: ‘Der zum Garten bestimmte Platz solle planirt, die Vertiefungen sollen ausgefüllt werden; ebenso solle Gersdorf die Würzeln der Weinstöcke mit ausnahme jener, welche Muskateller oder rhätischen und wohlriechende Wein liefern ausgraben lassen’.
- 280 Lietzmann, 2003, p.262.
- 281 Over deze gangen en overkappingen Dobalova, 2008 (2), p.24-27.
- 282 Jahrbuch X, 1889, reg.6043, over het loslaten van fazanten in de kloof.
- 283 Buchholtz vermeld geen bron, IV, p.535.
- 284 Lietzmann, 2007, p.88-89.
- 285 Gillmeister, 1998 en Reuser, <http://www.real-tennis.nl>

Hoofdstuk 3

- 286 De bron op de Witte Berg leverde blijkbaar kwaliteitswater. In 1556 is er voor het eerst sprake van de aanleg van een waterleiding. Tekening: Mates, PBA, HofBauAmbt, 1/10.
- 287 Laurentius Span von Spanov, *Ferdinandopyrgum*, Descriptio metrica palatii...ab archiduce Ferdinando non procul ab urbe Praga constructi, Ms. Ambras 473, ONB Wenen Cod.9902, ongepagineerd. De artiest en dichter Span heeft zich net als de artsen Handsch en Mattioli in de kring van de aartshertog bevonden. Welke rol hij speelde in het op schrift stellen van de materiële representatie van de aartshertog is niet onderzocht. Deze lofzang op Ferdinands ‘Burcht’ laat zien dat Span Stern heeft bezocht, maar zijn omschrijvingen en woordkeuze verduidelijken een voorstelling over de inrichting en het gebruik van het gebouw nauwelijks.
- 288 Naar het huis van de poortwachter/jachttopziener is, voorzover ik weet nog geen onderzoek gedaan. Het was in ieder geval in gebruik toen Span het wildpark bezocht.
- 289 De toevoeging ‘Neue’ werd in 16de-eeuwse bronnen gebruikt om dit park te onderscheiden van de *Tiergarten* in de kloof bij de Burcht, een ‘Tiergarten’ is niet alleen een jachtterrein, maar ook een plek waar wild werd uitgezet, in de winter gevoerd en gefokt om weer elders te worden uitgezet.
- 290 Over de jacht en jachttechnieken en de rol van vogels bij de jacht: G. Heinemann, 1984, p.22-33. Vogelhuis bij Stern: JKASK XI, 1891, reg.7227, 24-11-1556.
- 291 I.P. Muchka, in cat. Wenen 2003, p.249-258.
- 292 *Světovor*(aparte bijlage), nr.2, jrg. XXI, met prentmateriaal van Sadeler en Hollar.
- 293 De handschriftenafdeling van de Osterreichische National Bibliothek bewaart tien jachtdagboeken met notities over de jacht van aartshertog Ferdinand II, het hier genoemde voorbeeld komt uit de aantekeningen over de jaren 1558-1565, cod.8307 (1558-1559). Ook cat. Ambras 2004, p.37-41.
- 294 Keizer Maximilian I, *Gärtneri, Falkneri, Jägeri, Kellerei*, Tirol 1567, papier 35 fol. ONB Handschriften sammlung, cod.10808; cat. tent. Herrlich Wild, 2004, p.29-30.
- 295 Stern werd bij de restauratie in 1996 (opnieuw) wit gekalkt en de luiken werden rood met wit, een referentie aan het Habsburgse wapen. Dit dak was in eerste instantie hoger en spits, maar door de sterke valwinden over de helling van de Witte berg moest de dakconstructie enkele keren verstevigd en verlaagd. Het huidige

- dak is naar verhouding te laag.
- 296 Egon Verheijen, 1977, p.1-2.
- 297 Over de benaming van dit gebouw staat niet veel vast. Net als Stern en als het zomerpaleis in de tuinen van de Burcht wordt het ook in bronnen Lustschloss [Lethohradek] genoemd. Over de vorm, een langwerpige plattegrond is niet veel discussie meer, maar over de indeling van de gevel die gebouwd moet zijn onder Koning Wladislav II (rond 1500) des te meer. Tomas Durdik, Petr Chotebor, 2002, p.299-303.
- 298 Elisabeth Scheicher, 1979, p.77.
- 299 JKSAK XI, 1890, reg.7222, 9-9-1556: Wolmut vermeldt dat de keuken een deur heeft en heeft het daarbij waarschijnlijk over een ruimte in Stern; verwarrend is dat hij in hetzelfde bericht ook spreekt over het keukengebouw dat in 1556 werd gesloten door een gewelf.
- 300 Er zou voor de bouw van het zomerpaleis naast de Burcht, op deze locatie een steengroeve zijn geweest. Acten APH, HofBauAmbt. Het keukengebouw (36x12m) is een aantal keer verbouwd. Het had vier oorspronkelijke gewelfde ruimten, drie ton- en een kruisribgewelf, ruim 5.50m. hoog. In een van de ruimten met een tongewelf zijn resten van een grote schoorsteen gevonden. Dit zal de keuken zijn geweest, hieronder is een kelderruimte, onregelmatig van vorm en uitgehouwen in de rots. De meest representatieve zaal (net als de keuken 10.50x7.50m.) kan heel goed als eetzaal hebben dienst gedaan. Bij de meeste recente restauratie zijn bij dit keukengebouw grote hoeveelheden botten van wilde zwijnen en herten gevonden. De resten zijn wel gedetermineerd maar niet gedateerd. Het keukengebouw is gelijktijdig met Stern tussen 1555-'65 gebouwd.
- 301 Er is nog een klein deel van een verbinding tussen Stern en het keukengebouw over, deze dateert volgens restauratie architect Blanka Kozankova uit de 18de eeuw. Er is geen tunnel tussen Stern en de keuken in de rots gevonden en niets van een hypothetische houten gang. De achttiende eeuwse verbinding was in 1874 nog intact, blijkt uit een plattegrond.
- 302 In moderne literatuur Bialostocki, fig.XIX, p.80, gaat uit van de fortificatie, die door Bonifaz Wolmut zou zijn neergezet.
- 303 H. Lietzmann, 1987, p.53 en 55 en Heydenreich, 1981, p.189.
- 304 *Svetosor*, 13 juli 1867, p.5-7.
- 305 JKSAK XI, 1890, reg.7175, 11-11-1556, Andreas Wendler aan aartshertog Ferdinand: 'der Platz unter dem Lusthaus, alda ein Lustgarten(...)'.
 306 JKSAK XI, 1890, reg.7222, 9-9-1556, reg.7227, 24-11-1556, Wolmut aan aartshertog Ferdinand over de ringmuur die met tegels wordt bedekt. Van deze terrassen is niet veel meer te zien, ze zijn in de loop der eeuwen naar beneden gespoeld.
- 307 JKSAK XI, 1890, reg.7227, 24-1556, Wolmut aan de aartshertog.
- 308 Uit een waterbron onder of achter Stern werd meteen in 1556 een waterleiding ingegraven naar Stern.
- 309 In een bron gedateerd 1563 is sprake van een model van een eikenhouten visvijver (Fischbehalter), de vissen waren niet bedoeld voor consumptie, alleen voor de sier en plezier (Edelfischen, nicht zum taglichen Kuechengebrauch, sondern allain zu einem lust und herlichkeit, JKSAK XI, 1890, reg.7665, 22-3-1563. Sylva Dobalová, 2008, p.15.
- 310 Handsch in Tierbuch IV.
- 311 Deze galerij is nog steeds een ruïne zonder dak.
- 312 Dit gebouw is 36m. lang en maar 8m30 diep. JKSAK XI, reg.7227, 24-10-1556, Wolmut aan aartshertog Ferdinand 'die Leitung bis zu der Mauer der *galleria*'.
- 313 Kozankova, 1988.
- 314 Stern is als tentoonstellings ruimte onderdeel van het Nationaal Literatuurmuseum, Památník Národního Pisemnictví Muzeum A. Jiráska a M.Alše.
- 315 David Ritter von Schönherr baseerde zich op archiefstukken die zich toen in Wenen bevonden. De anonieme ff in Svetozor (von Falke?) zag waarschijnlijk de naar Praag overgebrachte archiefstukken in de Staré Manipulation (Centraal Archief).
- 316 Ph. Baum, 1877, J.von Falke, 1879, (1867), p.5 en (1868), p.91.
- 317 J.Krčalova, 1979. Hubala, in Seibt, 1985, p.108-110.
- 318 Bijvoorbeeld: cat. Ambras 1995, p.79-80, M.Simons, 1997, p.270-278.
- 319 Martin Stejkal, 2003, p.120-134, een bijna letterlijke vertaling van Stejkal Hvězda, z.j.
- 320 JKSAK XI, 1890, 27-6-1555 reg.7143.
- 321 De plattegronden bevinden zich in de Österreichische National Bibliothek (ÖNB) Handschriftensammlung, cod.min.108, fol.1-6. Zie ook Auer, Irblich, cat. 1995, p.79-80. Op basis van het watermerk: een anker met een zespuntige ster komt Irblich niet tot een eenduidige identificatie. Het papier is contemporain, van een papiermolen uit Trient (1547) of uit Brussel (1552), Piccard bd.VI, nr.314 of nr.317. Schonherr publiceerde de (andere) epitaafteksten, gedateerd 27 juni 1555 in JKSAK XI, 1890, reg.7143.

- 322 David Ritter von Schönherr, 1876, p.28-44.
- 323 Schonherr: JKSAK, XI 1890, reg.7143, 27 juni 1555:
 1. ‘(...) Sola me finxit fundato lapide primo Ferdnandi archiducis diva Minerva manus’
 2. ‘(...) Me ut vides finxit posuitque dextera sacra, Fernandi, regis romanorum filii (...)’
 3. ‘(...) Abgemessen, gemacht und circulirt, Darzu mit erstem stain fundirt, Von einem fuerstenlobeleich, Ferdinand, erzherzog von Oesterreich’
 4. ‘(...) Das werk erdacht und cirkuliert, Mit seiner tuyren rechten hant, Von Oesterreich erzherzog Ferdinand’
 5. ‘(...) selbst erdacht, mit aigner hand abgemessen und circulirt (...)’
- 324 ONB Wenen, Cod.Min.108, 28,2 x 39.5 cm.
- 325 Stejkal lost het rekenraadsel in de Latijnse tekst op: *lustra viderat tercentu(m) et undecim als 5 x 300 + 11=1555 na de geboorte van Jesus, ondertekent met Fieri Fecit Ferdinandus Anno MDLV*. Martin Stejkal, 2003, p.120-134.
- 326 De steen vermeldt: ‘Diese Vorhalle wurde vom k.k. Hofbauambte erbaut im Jahre 1823’.
- 327 Muchka in cat. Praag, Rudolf II, 1997, III.243.
- 328 I 1891, reg. 7195, 4 december 1555, de aartshertog schrijft Andreas Wendler, Verwalter des erzheroglichen Pfenningmeisteramts.
- 329 Wolmut meldt op 6 november 1559 JKSAK XII, 1891, 7961 dat hij op 13 april 1556 is begonnen en in 1558 een ‘ordenlichen register’ heeft opgesteld. Hiervan is geen administratieve weerslag bewaard op enkele stukken na te vinden in het Hofbau Amt (Dvorni Stavebni Urad) nr. 11 (uitgaven 1556-61) Archief Praagse Burcht.
- 330 Span geeft een opmerkelijke omschrijving voor verschillende soorten waaronder wijn ‘die door de Rijn, die twee uitmondingen heeft, werd aangevoerd’.
- 331 Uit een waterbron onder of achter Stern werd meteen in 1556 een waterleiding ingegraven naar Stern, JKSAK XI, 1891, reg.7227, 24-11-1556, Wolmut aan aartshertog Ferdinand.
- 332 JKSAK XI, 1891, reg.7216, 3-8-1556.
- 333 JKSAK XI, 1891, reg.7223, 16 en 25 september 1556.
- 334 ÖNB Handschriften. Cod.Min 108 in 19de-eeuwse band, op blad met kelderverdieping een tekst in het Italiaans en de vermelding van de plaatsing van een pot met goud onder de fundamenteën op 25 juni 1555 ‘Ferdinandi. Archiducis prima diva Minerva manus F F F A M D L V.
- 335 Bažant, p.81, afb.72 paviljoen Albencerrajes, 14^e eeuws; cat. tent. Giulio Romano, 1989, p.526-27.
- 336 Wilhelm Lübke, 1882, p.55, Jan Moravek 1933, p.8, vermelden wel de gasten, maar noemen geen bronnen waar deze namen aan ontleend zijn.
- 337 Bůžek 2005, p.425-438.
- 338 Een mooie casus zou hier Florian von Griesbeck en zijn buiten Nelahozeves kunnen zijn.
- 339 Misschien zijn de ramen oorspronkelijk misschien iets groter geweest. Deze suggestie werd gedaan voor de restauraties van 1996 maar zijn niet in een publicatie bevestigd.
- 340 Deze graffito is bij de laatste restauratie in het witsel uitgespaard. Sommige leuzen zijn gedateerd, de vroegste zijn van het begin van de 17de-eeuw.
- 341 Rosemarie Franz 1990, p.343-350. Deze met tegels beklede kachels die ook als oven kunnen worden gebruikt, werden dag en nacht gestookt.
- 342 Von Falke 1879, p.9.
- 343 Wolmut noemt de stuc laag ‘angeklebt’ (Jb V, reg.4280, zie noot 3). Hiermee bedoeld hij dat een dikke laag stuc tegen de baksteen werd geplakt en daarna bewerkt. Het merendeel van de figuren lijkt uit die aangeplakte laag te zijn gesneden. De vormen zijn vloeiend geboetseerd of gefacetteerd uitgesneden, details zijn ingegrift. Maar een klein deel van het hoogrelief, zoals genoemde festoenen bevat gevormde elementen.
- 344 Bij de laatste restauratie zijn veel van deze details onder een nieuwe witsellaag verdwenen.
- 345 Suchomel 1973, p.114
- 346 JKSAK V, 1887, reg.4280: ‘() und ainen model von den mallern allein aus neit und has mier zuewieder bestellt in mainung, die kais.maj.dormit zue bereden, als solt es ain kunstlich werch auch bestendig sein; welches khain pauverstendiger dorfier achten und erkhnen wierdt, dan es gewislichen auf kain stainmeczenart gestellt sondern sich volmer auf tischlerisch zue ainem gemallten huelzinen poden reimet oder zue ainem zieglgewelb mit angeklebten stuckhwerch wie sie dergleichen ains in eur furstlich durchlaucht neuen tiergarten machen, an welchen vielleicht noch in ainem jar khaum vertig. Ich glaub aber, gern das sie von khainem andern form von stainwerch als was ier taglicher brauh wisen und, ob man sich gleich understen wolt, solches gewelb, wie sie vorgeben, von gehauen stainwerch zu machen, so hat es gewislihen kain art oder form’; zie ook afbeelding 2 062 en noot 231.
- 347 M Suchomel 1967, p.49, noot 10.

- 348 R. Klensky *Dilo*, 1903, p.181-192.
- 349 Nelahozeves werd bebouwd door Florian Griespeck von Griesbach. Deze adellijke werkte zich op aan het Boheems hof van koning Ferdinand en was vanaf het midden van de eeuw in bezit van land ten noordwesten van Praag. In Nelahozeves begon in 1553 de bouw van een kasteel dat bij zijn dood in 1588 nog niet was afgebouwd. Griespeck was gedurende het stadhouderschap van aartshertog Ferdinand II als secretaris van de Boheemse kamer verantwoordelijk voor de financiering van de Habsburgse bouwprogramma's en bevriend met de aartshertog. Het is zeer aannemelijk dat Griespeck de stucdecoratie van Stern goed kende en hij dezelfde of andere stucwerkers de opdracht gaf de historische scènes in Stern te kopiëren.
- 350 Suchomel 1973, p.104-116.
- 351 Bijvoorbeeld: de studiolo van Francesco de Medici in het Palazzo Vecchio in Florence, de Studiolo van Isabella d'Este in het kasteel van Mantua, de bibliotheek van . en de representatieve zalen van het Palazzo del Te in Mantua.
- 352 Liebenwein 1977, p.103-127.
- 353 Verheyen, 1971, p.10. Isabella's vertrekken dateren van het eind van de 15e eeuw en waren in de jaren 1530 als gevolg van verbouwingen door Giulio Romano minder besloten dan voorheen.
- 354 Liebenwein 1977, p.137-139. De verzamelruimten en het kabinet werden van een beeldprogramma voorzien door Taddeo Zuccari en zijn helpers. De Stanza della Solitudine in het zomerappartement op de piano nobile is verbonden met een klein kabinet, dat alleen met behulp van een wenteltrap te bereiken is. De Stanza della Solitudine is gedecoreerd met voorstellingen van personen uit alle tijden en van verschillende religies, de ruimte eraast: de Stanza della Penitenza heeft een decoratie met Christelijke heremieten.
- 355 De antiquiteiten die in Ambras de nissen vulden, verwierf de aartshertog pas in de jaren 1580. Van interesse voor grote contemporaine sculptuur voor zijn verzameling is bij Ferdinand niets bekend. Zijn opdrachten voor grote sculpturen betroffen: het grote grafmonument door Colin in de St.-Vitus in Praag en de voltooiing van het grafmonument van Maximiliaan I in de Hofkirche in Innsbruck.
- 356 Virgilius Aeneas; Aeneas ontvluchtte met zijn vader Anchises het brandende Troje, een beeld dat traditioneel staat voor de stichting van Rome; Scaevola stak zijn hand in het vuur om de Etruskisch koning, die Rome belegerde, te bewijzen dat iedere Romein een vijand van de stad zou doden. Livius, *Ab Urbe Condita* [Geschiedenis van Rome] II: 9-13; Horatius Cocles uit hetzelfde deel van Livius, II: 10 verdedigde de stad terwijl de Etrusken zijn terugweg, een brug afbraken. Valerius Maximus, *Dictorum factorumque memorabilium* boek IV: Charitas Romana, de eerbied tegenover ouders, broers en het land: Cimon werd in de gevangenis gevoed met melk uit de borst van zijn dochter Pero; Antioches werd verliefd op zijn stiefmoeder Stratonike, in Lucianus, *De Dea Syria Pax*, deel 3; Marcus Curtius offerde zich voor Rome door zich met volle wapenrusting te paard in een plotseling ontstane kloof op het Forum te werpen. De kloof sloot en Rome was gered, Livius *Ab Urbe Condita* VII. 6; M. Attilius Regulus stierf nadat hij door de Chartagers in een ton met spijkers was gezet. Valerius Maximus, *Dictorum factorumque memorabilium*, boek IX.
- 357 Lhotsky 1971, p.165-179.
- 358 Hoewel Helena Mikulova de zon ergens in de centrale scene met Aeneas herkent, 1985, z.p.
- 359 De Jong 1987, p.62.
- 360 De Jong 1987, p.126 e.v.
- 361 Giovanni Paolo Lomazzo publiceerde *Trattato dell' arte della pittura, scultura ed architettura*, 7 libri, Milaan 1584, en Giovanni Battista Armenini, *De' veri precetti della pittura*, Ravenna 1587.
- 362 Scheicher 1979, p.76.
- 363 Archief Praagse Bucht, Cod.Min.108, fol.1-6.: Das Sternschloss zu Prag tonen de met passer en lineaal geconstrueerde plattegronden van de vier verdiepingen, waarbij de nissen op alle verdiepingen niet met een passer maar uit de losse hand zijn ingetekend. De doorsnee op fol.6 laat waarschijnlijk het oorspronkelijke veel hogere dak zien. In deze dakpunt is in dunne potloodlijn een spiraalvorm getekend, alsof hier een trapje zat.
- 364 Bialostocki 1976, noemt de combinatie Juan Maria del Pambio en Giovanni Lucchese en wordt herhaald door Krčalova 1979, p.53, Ivan Muchka 2000, ongep. stelt ook zonder bronvermelding de combinatie Lucchese/Aostalli voor.
- 365 Bernard Roosens 2005, p.304-305. De term ingenieur komt in de 16de-eeuw voornamelijk voor bij vestingbouwers.
- 366 Thieme Becker, 23, 1929, p.394.
- 367 Over het werk van Ferrabosco in Wenen bestaat overigens discussie, het wachten is op de publicatie van meer brongegevens over de bouw aan de Hofburg.
- 368 Thieme Becker, 23, 1929, p.394.
- 369 K.u.K. Reichs-und Finanz Archiv, 22 juli 1555, JKSAK V, 1887, reg.4241 brief k. Ferdinand I aan aartshertog Ferdinand. Koning Ferdinand sprak met Hans Tirol, maister Bonifaci en Maister Peter. In JKSAK V, 1887,

- reg.4239, dd. 15 juli 1552 is sprake van Maister Petter, het gaat hier om Ferrabosco die de leiding had in Presburg.
- 370 JKSAK XI, 1891, reg.6482.
- 371 JKSAK V, 1887, reg.4287, dd. 15 oktober 1559. 'Ho designate molte altre fabbriche et fatti modelli die Comaro, Giauarino, Vienna, del castello di Praga (...)', uit een notitie bij het regest van dit archiefstuk is op te maken dat hij een salarisverhoging heeft gekregen.
- 372 Hilda Lietzmann, 1987, p.108-110.
- 373 H. Kühnel, 1962, p.41. De Neue Burg of Amalienburg zou volgens deze auteur geheel van Ferrabosco's hand zijn, al geeft hij hiervoor geen enkele bron.
- 374 Thieme Becker, 28, 1934, spellingsvarianten Lucchesi, Luches, Luchesi, Luckes, Lugesch, p.436.
- 375 Thieme Becker 2, 1908, p.259-260, Avostalli, Aostalli, Aostalli de Sala uit de buurt van Lugano.
- 376 JKSAK XI, 1890, 4 december 1555, reg.7179, klacht van aartshertog Ferdinand over het stagneren van de bouw waarvoor 'meister Johann Maria [Avostalli] en Trabant' verantwoordelijk waren. Deze zijn afgereisd.
- 377 JKSAK XIII, 1892, reg.9949.
- 378 Charles van de Heuvel, 1991, p.39-40.

Hoofdstuk 4

- 379 Hirn I, 1885, p.15-40.
- 380 Robert J.W. Evans, 1997, H.4, The Habsburgs, Bohemia, and the Humanist culture, p.117, koning Ferdinand wordt vergeleken met zijn zuster Maria van Hongarije.
- 381 Scheicher, 1993, p.42.
- 382 Auer, 1995, p.15-19. Ivo Pürs schrijft zijn proefschrift over een reconstructie van de bibliotheek.
- 383 Mattioli wordt in de publicaties geschreven als het genitief van Matthiolus. In Italiaanse teksten wordt de naam zonder h gespeld, deze spelling houd ik aan. De naam van Handsch heeft oa. de varianten Hantsch, Handsch en Handchius.
- 384 De biografische gegevens over Mattioli zijn gebaseerd op Harry Kühnel, 1962 p.64-79; Miroslava Hejnova, 2001, p.5-19. Paula Findlen, 1994, ontleent persoonlijke opmerkingen over Mattioli's doen en laten in Praag aan zijn briefwisseling met Ulisse Aldrovandi.
- 385 De levensdata van Mattioli verschillen in de literatuur. Het verschil van een jaar 1500/1501-1577-78 kan te maken hebben met de kalenderhervorming van Gregorius in 1582.
- 386 Over de duur van zijn studietijd wordt in de literatuur getwist, Kühnel, 1962, p.64, noemt als beginjaar 1523.
- 387 Luca Ghini was werkzaam in de hortus van Pisa gesticht in 1543, lijfarts van Cosimo de Medici en was tevens leermeester van de natuurwetenschappers Aldrovandi en Cesaplino, Hejnova, 2001, p.11.
- 388 Bohatsova, 1985, p.169-170, noot 4, is nagegaan aan en van wie er in het Epistorarium (1564 Praag) brieven zijn gepubliceerd, de editie heeft geen index. Het zijn voornamelijk medici waaronder hofartsen van de Habsburgers zoals de genoemde Iulius Alexandrinus protophysicus caesareus en Petrus Cannizerus protophysicus caesareus, geleerden in Praag zoals Handschius, Laurentius Span a Spanow en Thaddeus Nemius a Hagek, en geleerden die net als hij dierstudies zouden publiceren, Conradus Gesnerus en Ulysses Aldrovandus, maar ook: Pamphilus Florembenus Forosemproiensis, Vincentius Cantonus medicus, Franciscus Parthinus, medicus, Bernardus Dissenius medicus, Melchior Guilandinus Borssus, Guilelmus Quackelbenus Curtacen, physicus, Casper Noevius, medicus, Iannes Hesus medicus, Gregorius Marius Herbipolensis medicus, Iannes Crat Medicus, Georgius a Turri comes et liber baro, Balthasar Klein medicus, Iannes Iordanus medicus, Hieronymus Donzellinus medicus et philosphus, Bartolomaeus Maranta Venusinus medicus, Andreas de Balwen medicus, Iacobus Camenicensis medicus, Ioannes Odoricus Melchiorius medicus, Ionnes Viscerus Vembdingensis schreven en werden geschreven. Iosephus Salandinus medicus, Franciscus Melchiorius medicus, Hyppolitus Brillus medicus, Iacobus Bosellus Utinensium medicus, Iulianus a Marostyca mdeicus, Ioannes Franciscus Nascimbenus, Patrus Cannizerus, Gabriel Faloppius Utinensis medicus, Michael Florinus a Lambstein medicus, Aliprandus Spezzalancius chirurgicus, Caspar Paucerus medicus, Stephanus Laureaus medicus, Iacobus Antonius Crtusius, Ioannes Mathesius, Bathasar Pepulus, Iulius Maderatus, Bonus Baldinus, Petrus Spezzalancius pharmacopaeus (Mattiolus) comprater, Balthasar Cleuselus, Martinus Guidottinus ontvingen brieven.
- 389 P.A G. Mattioli, Lyon, 1564.
- 390 Deze anecdote komt in veel biografieën voor, ook bij Kühnel, 1962, p.64, die zich baseert op Leopold Senfelder, Beiträge zu einer Biographie des Petrus Andreas Matthiolus, in *Wiener Medizinische Wochenschrift*, 81 Jgr., 1931, p.1479. De twee (veroordeelde) criminelen zouden ieder een mengsel giftige planten toegediend hebben gekregen. De ene kreeg 'Strumhutknollen' verpakt in een suikerbrood en direct

- daarna de door Caravita ontwikkelde olie als tegengif en de veroordeelde genas de derde dag en was weer vrij man, de ander kreeg de olie niet en stierf ‘dopo una lunga agonia di 17 ore’, aldus Hejnova 2001, p.8.
- 391 Alfred Kohler in Fuchs, Kohler 2003, p.235-45. In een stand van wetenschap over bibliografische aspecten van Ferdinand I, p.240, noot 25: Gerhard Rill, Christiane Thomas, Bernhard Cles als Politiker (...), Graz 1987.
- 392 *Il Magno Palazzo del Cardinale di Trent-Veneziao*, di Andrea Mattioli senese, Venetia 1539.
- 393 Kühnel, 1962, p.66. Goriza ligt tegenwoordig aan de grens tussen Italië en Slovenië.
- 394 *Di Pedagio Dioscurides Anarbeo libri cinque dell’ istoria e material medicinale* tradotto in lingua volgare italiana da m.p. Andrea Matthiolo sanese medico: con amplissime annotatione et censure del medesimo interprete, Niccolo de bascarini da Pavone di Brescia, Venetie 1544. Voor Mattioli’s komst naar Praag zouden er nog vijf edities met wijzigingen en aanvullingen volgen. In totaal verschenen er tijdens zijn leven dertien Italiaanse edities. Over het belang van het boek is in de literatuur verschil van mening, medici en natuurwetenschappers vinden de betekenis beperkt, bijv. J.J. van de Velde, 1945, jrg.XVII, 7, p.3, terwijl boekhistorici op basis van het grote aantal edities en heruitgaven anders oordelen, bijv. Bohatsov, 1985, p.171 e.v.
- 395 Andersen, 1977, p.164.
- 396 *Il Dioscoride dell’ eccelente medico M.Pietro Andrea Matthiolo da Siena (...)*, Venetie 1548 bij Vincenzo Valgrisi. Het boek wordt in de vakliteratuur ook aangeduid als *Commentari* of *Erbari*.
- 397 Hejnova, 2001, p.9-14 De auteur licht niet toe wat zij onder nieuw type verstaat.
- 398 Per editie werd de Dioskurides door toevoegingen dikker, Latijnse uitgave 1568: 1527 pagina’s, Van de Velde, p.9.
- 399 Findlen, 1994, p.7.
- 400 Findlen, 1994, p.15-17.
- 401 Volgens Strauss berust het vertaalwerk bij Peutinger, G.Strauss, 1966, p.145-163, volgens Hejnova, 2001, p.11, bij Willibald Pirckheimer, gepubliceerd in Straatsburg 1525.
- 402 *La geografia di Claudio Ptolomeo. Con alcuni comenti et aggiunte fattevi da Sebastiano Munstero...* Con tavole non solamente antiche et moderne solite di stamparsi, ma altre nuove aggiuntevi di ...Jacopo Gastaldo..., ridotta in volgare italiano da M Pietro Andrea Mattiolo, Venetie 1548, UBA OTM: O 60-1007, de atlas meet 11x17 cm.
- 403 Gerald Strauss, 1959, p.115 -118.
- 404 Evans, 1997, p.118.
- 405 Scheicher, 1993, p.42. Scheicher verbindt dit aan het ontbreken van een bezoarsteen in de collectie. Deze steen ontstaan in maag en darmkanaal als gevolg van het inslikken van niet verteerbaar materiaal, zou geneeskrachtige werking hebben. De hoorn van een eenhoorn, waarmee gif te detecteren zou zijn, had echter, zo zal in de hiervolgende tekst wèl de aandacht van de aartshertog.
- 406 In de publicaties over objecten en documenten van aartshertog Ferdinand in de Ambrasse collecties, zoals Auer Irblich, 1995, wordt Mattioli steevast de lijfarts van de keizer genoemd, p.67. Uit Mattiolis observaties wordt duidelijk dat hij zowel Ferdinand I als aartshertog Ferdinand als patiënten zag, maar het zal voor zijn status en dus zijn functioneren aan het hof wel veel hebben uitgemaakt of Mattioli zich Keizerlijk lijfarts kon noemen.
- 407 Kühnel, 1962, p.74.
- 408 Dit hield in dat hij een ander wapen mocht voeren, een wapen met in een van de velden een kroon. Mattioli mocht zijn brieven zegelen met rode was. Kühnel, 1962, p.74-75.
- 409 Bohatsova, 1985, p.167.
- 410 De aartshertog had drie van dit soort bijzondere herten gekregen en er één aan Willem van Rosenberg gegeven. Over het lot van het derde dier wordt niet gesproken Bohatsova, 1986, p.170, Mattioli, *Episolarium* 1564, p.224.
- 411 Jiri Pesek, 1997, p.255.
- 412 JKSAK XI, 1890, reg.7370, 7371.
- 413 Deze toestemming is te verklaren uit het verbod op vrije publicatie door de koning, een gevolg van de zware straffen voor alle gilden in 1547.
- 414 Bohatsova, 1985, p.170.
- 415 Het aantal dieren in De Dioskurides groeit per editie, in die van 1571 staan opmerkelijk veel zeedieren, maar ook viervoeters als het nijlpaard, dat niet alleen bij Plinius voorkomt, maar ook gezien is door Jacopo Strada. Deze dieren komen niet in de eerdere uitgaven voor, hoewel er wel bij de beschrijving van Latijnse editie 1558 wordt gesproken over ‘planetarum et animalium quorundam imagines’, en in de Duitse editie over: ‘figuren der khreuter und etlicher thier’, zie JKSAK XI, 1890, reg.6489, 5 januari 1558, [toestemming vertaling] en idem 24 sept. 1562, reg.6529, verbod op niet geautoriseerde druk door Mattioli. Pas in de

nieuwe latijnse editie van 1565 staan ook ‘nieuwe’ dieren. Aan het feit dat er geen nauwkeuriger ordening in deze edities komt en de civetrat[kat] bijvoorbeeld nog steeds te midden van de planten staat afgebeeld en beschreven, maak ik op dat ook in de jaren '60 geen geordende inpassing van zoölogische beschrijvingen in de Dioskurides voorzien was.

- 416 Kühnel, 1962, p.73.
- 417 Hirn I, 1885, p.363, Handsch in Allgemeine Deutsch Biographie, 1904, p.749-751.
- 418 Harder, 1979, p.160.
- 419 Collinus, Mitis en Handsch gaven in de jaren 1561-'70 naar aanleiding van deze verzamelingen vier banden ‘*Farragines*’ uit, ‘ab aliquot studiosis poeticae Bohemis diversis temporibus. Opedragen aan Joannem senioreem Hoddeiovinum ab Hodeiova’ onder auspiciën van aartshertog Ferdinand II: ‘viceiudicem Regni Boiemiae, poetarum Mecoenatem,’ Harder, 1969, p.160.
- 420 Josef Bujnoch, *Zwei Traktate des Bohuslas Hassenstein (...)*, Hans-Bernd Harder, 1988, p.141-156, cat. Hassenstein, 2006.
- 421 Josef Hejnic, Václav Bok, 1989, p.88-89.
- 422 Kühnel, 1962, p.83, lijkt een nauwkeurig verslag over deze reis te hebben van de hand van Handsch zelf, maar noemt geen bron.
- 423 Kühnel, 1962, p.84.
- 424 Johann Hodiejowsky von Hodiejowa, *Farragines poematum*, 4dl, Praag, 1561-'72.
- 425 ADB, 1904, p.751.
- 426 Georgius Handschius, *Historia praxeos* 1554, ONB ms.1, 1206, 1560, O.N.B, ms.11183, de datering op dit titelblad betreft het begin van zijn notities, de laatste notities zijn rond 1570 te dateren.
- 427 Het verslag over de pest in Praag van de kroning (november) tot februari het volgend jaar, p.286-293. Handsch schreef in diezelfde tijd ook een voorwoord en een gedicht in Petrus Sybyllenus’ verhandeling over de pest: *Egranae* Praag 1564. Hejnic, Bok, 1989, p.89.
- 428 Ms.11206, p.12, juli hora 22, p.274; Matthiolus, p.377; p.722.
- 429 Philippine p.278, 280, 364; p.716 ‘Andreas et Carely’ fillii principis, 12 et 11 annorum’, p.185, Veronica.
- 430 Florian pictor p.344, Mors Floriani pictor p.431, Thieme Becker, I, p.18.
- 431 Handsch *Historia Medica*, Ms.11183, p.413. Handsch zou van Collinus als teken van dank, D. Erasmus ‘*Epistolae familiaris*’ erven. ADB 1904, p.750.
- 432 Over de aanwas van de bibliotheek van aartshertog Ferdinand II in Ambras, Auer, 1995, p.15-19, over Handsch.
- 433 Handschius *Historia Medica*, Ms.11183 O.N.B, p.209 A-B, p.353A-354, *Rhythmi germanici inscripti (...)*
- 434 I. Puřs, 2007.
- 435 Gregorius Handschius, *Historia Animalium*, pars I ONB, ms.11143, pars II, ms.11153, pars III, ms.11130, pars IV ms.11141, pars V, ms.11142.
- 436 *Animalium Historia*, I, 94.
- 437 Cat. tent. Rudolf. Dit blad zou tot de collectie van keizer Rudolf II hebben behoord en gepast hebben in diens streven zijn verzameling met behulp van dergelijke schilderijen te documenteren.
- 438 Over het project van aartshertog Ferdinand om dieren en planten te laten schilderen, noemt Bohatsova, 1986, p.173 enkele voorbeelden die aantonen dat het project veel aandacht kreeg van de aartshertog. Afgezien van enkele schilderijen en aquarellen is in Ambras geen samenhangend beeldmateriaal beschreven.
- 439 *Animalium Historia*, I p.60
- 440 Deze hoorn werd samen met een grote achtaarschaal testamentair bestemd tot onvervreemdbaar familiebezit. Na de dood van aartshertog Ferdinand II in 1595 kwam de hoorn in bezit van keizer Rudolf II.
- 441 In 1564 is er sprake van onderzoek naar de eenhoorn in Venetië. Een gezant aldaar krijgt de opdracht te berichten hoe dik en hoe lang de eenhoorns zijn die zich in de schatkamer van de dogen bevinden. Hij mag ook een afbeelding laten maken en deze opsturen, Praag, 22 december 1564, JKSAK XI, reg.7924.
- 442 Dit terwijl Busbecq en Quackelbeen voor 1561 al met Mattioli correspondeerden en Busbecq in veel van zijn correspondentie van dergelijke zaken verslag doet. Busbecqs *Turkse brieven* die verderop in dit hoofdstuk worden besproken kan Handsch niet hebben gekend. Deze werden pas na 1562 geschreven en lang na Handsch dood in 1589 gepubliceerd. Mattioli, 1561, p.172, Quackelbeen aan Mattioli; von Martels, 1989, p.438. Of een van de Habsburgse gezanten die lang in Constantinopel verbleven ooit verslag hebben uitgebracht in Praag is het onderzoeken waard.
- 443 Martels, 1989, p.296 met in noot 135 literatuurverwijzingen waarin afwijkende opsommingen van de geschenken wordt geconstateerd. F. Edelmayer (ed.) *Die Krönung Maximilians II zum König von Böhmen, Römisch König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung von Hans Habersack*, ediert nach CVP 7890, 1990, p.155 ‘ain ansehnliche türckhische pottschaft mit etlich und vierzig rossen gar stattlich ankhommen, haben unndler annderm sechs camelthier mit sich gebracht.’ Enkele bladzijden later (p.166)

- spreekt Habersack echter over (...) ‘vier camelthier’.
- 444 Als de kamelen die Handsch beschrijft uit de karavaan van Ibrahim afkomstig waren, heeft de auteur in ieder geval niet goed gekeken, want hij beschrijft de dieren in de manlijke vorm, terwijl Ibrahim, volgens Busbecq wijfjes meenam.
- 445 Over de groep van vier of zes kamelen is later nooit meer iets vernomen. Thomas Just vermeldt de vondst van kamelenbeenderen bij opgravingen bij slot Kaiserebesdorf, waar Maximiliaan II en Rudolf II een dierentuin hadden. Just, 2000, p.5.
- 446 *De Lama of de Ove Indica sive Cervo Camelis Animalis historia* I, p.94-96.
- 447 Handsch zegt zijn beschrijving van het dier te hebben ontvangen van Mattioli en noemt de beschrijving volmaakt en uiterst betrouwbaar, omdat hij het dier ook zelf heeft aanschouwd.
- 448 De lama en de kameel zijn op basis van de ordening van Linnaeus tot dezelfde familie te rekenen. De dieren herkauwen hun voedsel, maar hebben in vergelijking met koeien en geiten een maag minder en worden daarom niet tot de soort van de herkauwers gerekend.
- 449 Cat. Ambras, 2006, cat.nr.2.26, p. 80, schilderij: Lama, Italiaans 16de-eeuw, KHM Wenen, Gemaelde galerie, Inv.nr.8245, olie op doek, 170x150cm. Seidl: ‘Umso interessanter ist die Existenz eines aus dem zoologischen Zusammenhang eines Tierbuches genommenen Einzelportraits des Tieres’.
- 450 *De simia, De cercopithecus* Handsch *Historia Animalium* I, ms.11143, Simia, 65, Cercopithecus, 70, Pabion, 72, Simiarum aliquot alia genera 75.
- 451 Bij de vertaling van Cercopithecus, Meerkatz in het Duits, zou het dier in het Gallica, Marmot heten, wat mij een heel ander dier lijkt.
- 452 In *De material medica*, editie 1570, komen in deel II de beschrijving van 15 zeedieren voor, waaronder ook de Draco Marinus. Dit laatste dier is bij Mattioli een kleine vis met giftige rugvin. Handsch, *Historia Animalum*, III.
- 453 De vis met het gezicht van een mens komt ook voor bij Gesner, al was dit dier midden november 1545 in het bijzijn van Herrn Vuolff von Schaumburg gevangen in Retz bij het meer van Constanz. Ook Aldrovandi heeft het verhaal opgenomen gedateerd oktober 1545 en hij beschrijft de juiste vindplaats Retz op het land van Ridder Julius von Hardegg in Oostenrijk, de rivier heet (anders dan bij Handsch) niet de Eirol, maar de Dielus.
- 454 Handschius, *Animalis Historia* III, p.54r.
- 455 Horsky 1988, p.281.
- 456 Bohatsová, 1985, p.16, XI, reg.7301, 7306, 7374.
- 457 Bohatsová, 1985, p.169-170 noot 4, is de brieven *Eplistoliarum medicinalium libri V*, (Praag, 1561 van en aan Mattioli) nagegaan en somt zijn correspondenten op: Iulius Alexandrinu keizerlijk arts, Pamphilus Florembenus Forosempromiensis, Vincentius Cantonus medicus, Franciscus Parthinus, medicus, Bernardus Dissenius medicus, Melchior Guilandinus Borssus, Conradus Gesner, Guilelmus Quackelbenus Curtacen, physicus, Casper Noevius, medicus, Iannes Hessus medicus, Gregorius Marius Herbipolensis medicus, Iannes Crat Medicus, Thaddaeus Nemicus a Hajek medicus, Georgius a Turri comes et liber baro, Balthasar Klein medicus, Laurentius Span a Spanow medicus, Iannes Iordanus medicus, Hieronymus Donzellinus medicus et philosphus, Bartolomaeus Maranta Venusinus medicus, Andreas de Balwen medicus, Iacobus Camenicenus medicus, Ioannes Odoricus Melchiorius medicus, Ionnes Viscerus Vembdingensis schreven en werden geschreven en brieven kregen: Iosephus Salandinus medicus, Franciscus Melchiorius medicus, Hyppolitus Brillus medicus, Iacobus Bosellus Utinensium medicus, Iulianus a Marostyca mdeicus, Ioannes Franciscus Nascimbenus, Patrus Cannizerus, Gabriel Faloppius Utinensis medicus, Michael Florinus a Lambstein medicus, Georgius Handschius medicus, Aliprandus Spezzalancius chirurgicus, Ulyxes Aldrovandus Bononiensis medicus, Caspar Paucerus medicus, Stephanus Laureaus medicus, Iacobus Antonius Crtussus, Ioannes Mathesius, Bathasar Pepulus, Iulius Maderatus, Bonus Baldinus, Petrus Spezzalancius pharmacopaeus (Mattiolus) comprater, Balthasar Cleuselus, Martinus Guidottinus.
- 458 Busbecq was een onwettige zoon van een ridder, die echter wel een adellijke opleiding kreeg. In 1540 was de procedure voor wettiging, erkenning als zoon van ridder Georg Ghislain II ingesteld, maar pas in 1549, na betaling van veel geld, een feit. Martels, 1989, p.119. Hieruit blijkt opnieuw dat de aristocratische regels over afkomst, af te kopen waren.
- 459 Busbecq zal, aldus Martels, in Leuven colleges hebben gevolgd aan het Collegium trilineum, voor Hebreeuws, Grieks en Latijn. In Italië zou hij zes jaar hebben gestudeerd. In 1547 werd hij in Padua gelauwerd. Een anonieme biografie vermeldt: ‘Il y auroit acquise non seulement la sciences des arts liberaulx, mais aussy la jurisprudence, la médecine en laquelle il n’estoit pas médiocrement versé’. Martels, 1989, p.113-115.
- 460 Martels, 1989, p.121-129.
- 461 Martels, 1989, p.137.
- 462 Martels, 1989, p.440 noemt Quackelbeen zelf als bron voor deze opmerking. Het feit dat de opdracht door de

- koning in Innsbruck gegeven zou zijn, duidt erop dat deze niet van de aartshertog in Praag kwam, al kan het initiatief tot het maken van een beeldarchief natuurlijk ook van aartshertog Ferdinand II zijn.
- 463 Martels, 1989, p.441, ook: Micault, leeftijdgenoot en later lid van de Geheime Raad van Philips II.
- 464 Martels, 1989, p.52.
- 465 Augerii Gislenii Busbequii D., *Legationes Turcicae Epistole quator (...). Eiusdem de re militari contra Turcam instituenda consilium*, Parijs 1589 en vertaald *Reyssen und Bottschaften welche auff gnedigsten Befelch beyder unueberwindlichsten allermaechtigsten Keyser Ferdinandi und Maximiliani II. Der gantzen Chritenheit zu hoechsten Nutzen glueklich vollendet hat (...)* Augerius Gilenus Busbeck (...), Franckfort 1596. In het derde hoofdstuk van de dissertatie van Zweder von Martels wordt het verschil tussen deze brieven en de gezantschapsbrieven duidelijk. p.52.
- 466 Een vertaling van deze brieven in A.H. Huussen, 1949.
- 467 Martels, 1989, p.54-68.
- 468 Martels, 1989, p.437, noot 2, ontleent aan de Dioscurides editie van 1565 verwijzingen naar Busbecq, Quackelbeen en indirect aan Lorch, want zijn naam komt niet voor, p.132-134 over de plataan, Quackelbeen zorgde voor een tak met vruchten, p.192-194 de acacia altera, Busbecq zorgde voor tekening, p.210-211 Castanea (paardenkastanje), Quackelbeen zorgde voor tak met vruchten, p.278-279 Nuces Myristica, Quackelbeen zorgde voor inlichtingen, p.422-423 Faba Aegyptica, Busbecq stuurde afbeelding, p.671-672 Acantium Busbecq stuurde plant, p.738 Ruta Sylvestris Armola, Quackelbeen stuurde afbeelding, p.827 Melissophyllon 'uit Constantinopel aangevoerd, p.1120 Sempervivum arborescens, Busbecq leverde afbeelding, p.1262-1264 Sammonia, Busbecq zorgde voor afbeelding, Martels, 1989, p. 437, noot 2.
- 469 Martels, 1989, p.441, Mattioli, 1565, p.1010-1. De auteur noemt in deze editie van de Dioscurides nergens dat Lorch de tekeningen maakte.
- 470 Martels, 1989, p.448, Mattioli *Epistolae*, 1561, p.172, dd. 26-7-1557.
- 471 Mattioli ontving deze in 1563 van Busbecq en nam ze in de editie van 1565 over, Quackelbeen werd hierbij niet genoemd, Martels, 1989, p.441.
- 472 Carolus Clusius (1526-1619) was sinds 1573 in dienst van keizer Maximiliaan II in Wenen hoofd van de botanische tuinen in aanleg. Zijn correspondentie met Busbecq dateert tussen 1576 en 1588.
- 473 Mattioli, 1565, Mattioli zou de tabletten pas in 1563 van een Spaanse reiziger, Stephanus Albacar ontvangen, p.1360-1363. Busbecq en Quackelbeen waren al eerder op een middel tegen de pest gestuit. De berichtgeving hierover is typerend voor de enigszins zelfingenomen toon van Busbecqs Turkse brieven. 'Dezelfde dag, toen wij volgens mijn gewoonte na het bereiken van ons nachtlogies een wandeling gingen maken op zoek naar bijzonderheden, vond ik in een weide een plant die ik niet kende. Ik trok een paar bladeren af en rook er aan; ze hadden een knoflookgeur. Ik overhandigde ze aan mijn arts om te zien of hij de plant herkende. Na nauwkeurig onderzoek verklaarde hij dat het 'Scordium' was. Zijn armen ten hemel heffend dankte hij God, dat Hij op tijd een geneesmiddel tegen de pest op zijn weg geplaatst had'.
- 474 Busbecqs derde Turkse brief heeft dieren als thema. Huussen, 1949, p.120 e.v. Intrigerend is het verhaal achter de tekening van een giraf door Lorich. De tekening klopt anatomisch, alleen heeft het dier vlekken als van een panter. Dit komt, aldus von Martels, omdat de tekenaar alleen de reconstructie van het skelet van een giraf in Constantinopel heeft gezien. De giraf van de sultan was niet lang voor de komst van Busbecq in 1554 gestorven. In zijn eerste Turkse brief schrijft Busbecq dat hij het dier liet opgraven. Hij blijkt ook verantwoordelijk voor de misvatting over de grootte van de vlekken op de huid van een giraf. Busbecq noemt het dier 'kameelluipaard, omdat zijn kop en zijn nek op die van een kameel lijken terwijl zijn huid gevlekt is als die van een luipaard'. Toen Busbecq in 1559 onderzoek deed was de huid van de giraf vergaan en was het Lorich onmogelijk de giraf natuurgetrouw weer te geven. Lorichs tekening werd in 1559 voor het eerst gedrukt in Nüremberg en later door Gesner overgenomen in zijn *Historiae Animalum*.
- 475 Martels, 1989, p.443. Busbecq vermeldt in de eerste Turkse brief dat er heel veel schildpadden zijn, omdat Turken deze beesten niet eten. Hij had er zelfs een met twee koppen, 'en ze zou wel langer geleefd hebben indien ze niet door mijn nalatigheid gestorven was'. Huussen, p.69.
- 476 Martels, 1989, p.382.
- 477 Martels, 1989, p.383, noot 54.
- 478 Hirn II, 1887, p.428.

Hoofdstuk 5

- 479 Massimo Troiano, *Dialogue*, oorspr. Venetië 1569, Horst Leuchmann (ed.), 1980, p. 179.
- 480 Of het gezicht van ieder individue herkenbaar was, gelijk een foto, valt te betwijfelen, maar de prent had in ieder geval elementen genoeg om identificatie door tijd- en hofgenoten mogelijk te maken.

- 481 ‘Nel primo servitio su partato un pastello, e dentro vi era un piccolo nano, del Serenissimo Arciduca Ferdinando d’Austria, tutto armato d’arme bianche: poca pezza stato in tavola che nessuno se ne aveveva: lo Scalco, in aprire, che fece il pastello, il Nano salto in piedi, e disfodro la spada, che nella cintura haveva, con destra salti, per sopra la tavola, fece quattro levate di spada: e dopo con gran riverenza, tocco la mano prima allo Sposo, dopo alla, e coseguentemente, a tutti che nella mensa erano seutatti’(...). Massimo Troiano, in Leuchtmann (red), 1980, p.178
- 482 Ook in cat. tent. Ambras 2005, cat.nr.5.2 en 5.3, p.149-152.
- 483 Het jongetje is niet zonder discussie geïdentificeerd als Thomerle, een van de dwergen aan het hof van de aartshertog van wie meerdere portretten in de verzameling van de aartshertog werden opgenomen. Een harnas van de volwassen Thomerle is wel bewaard in de verzameling in Ambras, zijn kleine kindharnas niet. Philipp Hainhofer zag dit schilderij bij zijn bezoek in 1628, spreekt niet over een kinddwerg maar noemt ‘het jongetje’ naast de reus Thomas. In de 1^e Rüstkammer zag de handelaar in kunstkamerobjecten en kunstkasten dit schilderij en een harnas van deze dwerg. Doering, 1901, p.72. In latere discussies wordt in het kind geen dwerg herkend maar een page, Luchner, 1958, afb.18 noemt hem: ‘Edelknabe von Sternberg’.
- 484 Troiano noemt Annibal van Padua als de organist wiens werk werd gespeeld. Horst Leuchtmann, 1980, noot 169, p.397, Annibale Padoano was Oberster Musicus aan het hof van aartshertog Karl, Ferdinands broer.
- 485 Aartshertog Ferdinand II haalde deze schade bij zijn tweede huwelijk in 1582 met Anna Caterina Gonzaga. De feesten, spelen, banketten en toernooien bij deze gelegenheid zijn in een boek en op twee lange rollen papier met prentwerk, beschrijvingen en beeldmateriaal vastgelegd. Veronika Sandbichler, cat. Ambras 2005, p.117-118, cat.nrs.4.1.-4.3, p.119-132.
- 486 Ik maak hier bewust onderscheid tussen de termen hof: alle leden van de vorstelijke familie, de adel die hen omringde en de huishouding, de term Hofstaat, waarmee zowel de erefuncties als de huishouding bedoeld worden, te vertalen als ‘het gevolg’ van de aartshertog en feitelijke huishouding, verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken.
- 487 De Tsjechische historicus Vaclav Bůžek bestudeerde voor zijn monografie over Ferdinand II in de Praagse Centrale Archieven een aantal kartons met een verzameling administratieve documenten over hofaangelegenheden uit de jaren ’50-’51 op grond waarvan hij tot enkele conclusies over de vroege jaren van het stadhouderschap komt. Bůžek, 2006, p.77, p.80-83
- 488 Joseph Hirn, 1885-1887.
- 489 J.A.M. Kerkhoffs, diss. 2002.
- 490 Bůžek, 2006, p.77, noot 228; de Hofkammergegevens van aartshertog Ferdinand 1-12-1550-31-12 1551, Centraal archief Komorni Knihi [Hofkamerboeken] sign. 1898. [notities L.Giengger], Uitgebreid gepubliceerd door Petr Vorel, 2005, p.7-66.
- 491 Jacqueline Kerkhoff, cat. 1993, p.165.
- 492 Bůžek, in cat. Wenen 2003 p.283.
- 493 Hirn I, 1885, p.10.
- 494 In 1551 waren de belangrijkste functies voor Oostenrijkse adel: Jacob Khuen von Bellasy Oberstkaemmerer (opperkamenier), Aloisius Graf Lodron, Stallmeister, Jorg Dietrich Freiherr von Thannhausen, Truchsess (‘drager van spijzen’, ambtelijk verantwoordelijke voor keuken en voorraad) en Jacob von Windischgraetz, kamenier. Bůžek, 2003, p.285.
- 495 De tijdsperiode is ontleend aan het ritueel van het Franse hof, citaat Christine de Pisan over Koning Charles V (1364-1380). Duindam, 2003, p.22.
- 496 Bijvoorbeeld Gottfried Stieve, Europaisch Hofzeremoniel, (...), Leipzig 1723 of Theatrum Ceremoniale, (...) oder historische und politische Schauplatz aller Ceremonien, 3 dl. Leipzig 1719-1720.
- 497 Norbert Elias, 1969.
- 498 Bijv. Kugler in cat. Wenen 2003, p.18.
- 499 Krista de Jonge in Smolar 1991, p.161-172.
- 500 Duindam, 2003, p.25.
- 501 ‘Truchsessen’, opzichters, verantwoordelijk voor de tafel, de keuken en de voorraad, ‘Panathiere’ (dragers van gerechten), een vleessnijder, Silber kaemmerer (toezichthouder op het zilver) en een Silberwaescheer.
- 502 De term is afkomstig uit het leger, waar de foerier de kleding verzorgd.
- 503 Bijv. Handschius, Historia Medica, Ms.11183, p.274, archduce acute febre of p.377 berichtgeving van Mattioli over het lijden van de aartshertog aan podagram [jicht].
- 504 JKSAK V, 1887, koning Ferdinand aan de aartshertog: reg. 31 januari 1557, ‘damit die cantories in zeit driebe des wetters desto pasz gestehen mugen(...)’.
- 505 Kerkhoffs, cat. 1993, p.165.
- 506 Johannes Boer, cat. 1993, p.175-178.
- 507 Buzek, 2003, p.288.

- 508 De meest recente analyse over de opdrachten van koning Ferdinand I en de Praagse hoftuinen in Lietzmann, 2007, p.67-108.
- 509 Buzek, 2003, p.293, noot 12. Deze Hofstaatverzeichnisse zijn er wel van het hof van keizer Rudolf II, in vergelijking met het keizerlijk hof in Praag is dat van aartshertog Ferdinand II klein te noemen, zie bijv. Vocolka, 1985, p.72.
- 510 Pavel Preiss, 1986, p.18-55, beschrijft een aantal grote opdrachten voor Praagse burgers en adel. Zie ook de biografieën van de familie Aostalli [Avostalli] in Thieme Becker, dl 2, 1908, p.259-260.
- 511 Madelon Simons, 2005, p.145-146.
- 512 JKSAK V, 1887, reg.4282, 11 mei 1557.
- 513 JKSAK V, 1887, reg.4258, Baumeister Hermes Schallautzer gevraagd om supervisie over de Bauordnung in Praag.
- 514 JKSAK VII, 1889, reg.4910, 10 mei 1554, Francesco de Tertio Pergamasco verdient 100 Thaler.
- 515 Albert Ilg, 1889, p.238.
- 516 Elisabeth Scheicher, 1983, p.43-92.
- 517 Herold a Francolin, *Rerum praeculare gestarum intra et extra moenia munitissimae civitatis Viennensis, pedestri et equestri praetio etc.* Vienna 1560 en Hans Francolin, *Thurnier Buech warhafftigher ritterlicher Thatten (...)*, Wien 1560.
- 518 JKSAK V, reg.4378, 1565, rekening voor portretten zijn van de keizerlijke dochter Margaretha, Barbara, Helena en Johanna in Innsbruck.
- 519 Ilg, 1889, p.254, bron: Reichsregistraturbuch Max, 16 f. 337'-338.
- 520 Ilg, 1889, p. 238.
- 521 Buzek, 2003, p.285 .Voorbeeld is de genoemde Ludwig Tobar verpande in de herfst van 1547 het Boheemse landgoed Reichenstein (Kasperk) en in 1554 werden zijn zoon en hij inwoner van Bohemen en verwierven een positie onder de Herenstand, de hoogste adel in de Landtag.
- 522 Hirn I, 1885, p.20.
- 523 Buzek, 2003, p.286 noemt geen bronnen waaruit blijkt dat de aartshertog van deze adel geld leende. Wel is duidelijk dat de inkomsten uit zijn bezittingen, de kastelen Komotau (Chomotov) en Burglitz (Krivoklat) zijn uitgaven in Praag niet dekten.
- 524 Hubala, 1985, p.55e.v.
- 525 Cat. Romano, 1993, p.307-510.
- 526 Opdracht aan aartshertog Ferdinand II in de door Sigmund Feyerabend herziene editie van Georg Ruxners Thurnierbuch: von Anfang, Ursachen, Ursprung und Herkommen der Thurnier im heyligen Roemische Reich Teutscher Nation, oorspr. 1533, Frankfurt a.M., 1566. Innsbruck Universitätsbibliothek, sign. 254025. *Ritterliche Übungen* kan hier gelezen als een equivalent toernooien, maar ook schietweddenschappen en andere sportieve treffen. *Freye kunsten* zijn nauwelijks af te bakenen, maar is hier geïnterpreteerd als alle vormgeving waarmee de aartshertog zich omringde.
- 527 Jaroslav Panek, 1993, p.77-96.
- 528 Panek, 1993, p.81. Over de locatie van de Alte Tiergarten is enige verwarring. Het terrein ten noord-oosten van de tuinen, dat doorliep in de kloof heette ten tijde van het stadhouderschap de Oude Dierentuin, naast de Nieuwe Dierentuin in het wildpark bij Stern. Beneden aan de rivier op een eiland Stromovka geheten lag een jachtslot van koning Wladislav ook in een wildpark dat de Oude Dierentuin wordt genoemd.
- 529 Thurnierbuch, *Wahrhaftiger Ritterlicher Thatten*, so in dem Monat Junii des vergangnen LX. Jars in und ausserhalb der Stadt Wienn zu Ross und Fuess, auff Wasser und Lannd gehalten worden [...] durch Hannsen von Francolin Burgunder, Hochstgedachter Roe. Kay May. Etc Ernholden etc. zu Ehren beschrieben. Wenen KHM, Codex 13955.
- 530 Turnierbuch des Erzherzog Ferdinand II von Tirol, Oostenrijk na 1557, 131 Blz. H 258 mm, B.363 mm, Wenen KHI Museum Kunstammer, Inv.-Nr. 5134.
- 531 Panek, 1993, p.77-96.
- 532 Panek, 1993, 79 noot 7, wel genoemd: 23 mei 1548, Praag , 1553 12 feb. Pisen, 29 feb. Pilsen en 15 feb 1563 geen plaats genoemd. P.80 noot 8.
- 533 Charlotte Gamber bestudeerde het album, schreef een inleiding en transcribeerde de brief van Schwamberg aan Rosenberg, die later in dit hoofdstuk aan de orde komt. Deze zijn nooit gepubliceerd en bestaan alleen in typscript, afd. Waffensammlungen Kunsthistorisches Museum Wenen.
- 534 Ch. Gamber, 1990, noteerde 19 Boheemse en Oostenrijkse adellijken als deelnemers en de hofreus Giovanni Bona, die wel deelnam aan optochten maar (waarschijnlijk) niet aan het steekspel zelf.
- 535 Ch. Gamber, 1990, p.12, Husz verwijst oorspronkelijk naar het Hongaarse gebruik dat er uit iedere 20 huizen een Huszar moest worden aangewezen en bewapend. Matthias Corvinus maakte hieruit een gepantserde ruitery die Huszaren werden genoemd en grote roem verwierf.

- 536 Laurin Luchner, p.31-52; afgebeeld staan de Milanese wapenrusting en vijf andere die langs de vensterrij in deze ruimte stonden.
- 537 Panek vergelijkt de beschrijving van een toernooi in Pilsen (15, 17, 21, 24 februari) met die in de levensbeschrijving van Wilhelm von Rosenberg door Vaclav Brezan, waarin nagenoeg dezelfde deelnemers worden genoemd. Panek, 1993, p.81.
- 538 Panek, 1993, p.86-91: 1548 14 feb. Prag vor dem Lustgarten – Schrankenturnier: ‘anno 1548 hat die FD im faschannng den ersten thurnier uber die schrancken zw Prag vor dem Lustgartten gehallten’ 23 april 1548 en op dezelfde dag nog een andere toernooivorm. 23 april 1548: Scharmuettel zu Ross: unter dem alten Tiergarten, op 5 maart 1549 Planckengestech en Freiturnier: vor dem Lustgarten, 23 mei, Freiturnier en Foliogestech, 30 maart 1549 Rennen auf Sila Rasa in grote zaal, dezelfde dag Husarisches Rennen, 2 juni 1549 Praag plaats niet genoemd Scharmuettel, 12 feb. Auff dem Platz in der Altten Statt is vgl's Panek Alten Städter Ring: Planckengestech, 15 feb. 1553 plaats idem Freiturnier, 8-12 mei 1553 Praag z.pl. Planken-oder Schranckengestech, 4 dec.1553, Kleinen Schlosshof, Planckengestech, 1554 + 1555 toernooien in Wenen en Pilsen, 1557 Praag: 1 maart Grossen Schlosshog, husarsicher Turnier en nog een andere vorm (niet genoemd) 2 mei 1557 Praag Husarsicher Turnier.grossen Schlosshof.
- 539 Transcriptie Ch. Gamber, 1990, brief Hochzeitsturnier Pilsen, p.2, ‘da lief Heer Ungnad mit dem Streitkolben herbei und half ihnen von hinten zu schlagen und zu hauen’.
- 540 Hasmburk hield in 1544 en in 1552 twee toernooien en beschreef deze in *Sarmaica*, autobiografische notities en een persoonlijk pleidooi waarin hij de Boheemse adel opriep te strijden tegen moraal verval, godsdienstige en politieke conflicten en alle vijanden van het Christendom.. Pen, aquarel Vechtscène tijdens een toernooi, fol.19r., J. Pánek, 2007 p.152-153. Het handschrift is opgedragen aan aartshertog Ferdinand II, 1553.
- 541 In de zgn. ‘Türkenkämmerl’ in Ambras waren de toernooi attributen voor ongeveer 12 Huzarenuitrustingen verzameld. In totaal zijn er waarschijnlijk 24 maskers/Larffen gemaakt. Voor de thematoernooien zorgde de gastheer dus voor de aankleding. Gamber en Beaufort, 1990, p.162.
- 542 Sandbichler, cat. Ambras 2005, p.69-71.
- 543 Pfaffenbichler, cat. Ambras 2005. nr.3.6, p.72.
- 544 Gamber, Beaufort 1990, p.152-153.
- 545 Luchner, 1958, plattegrond reconstructie pl. 9.
- 546 Sandbichler, 2005, cat.3.2, p.69.
- 547 Voor ieder toernooi dus ook die in Praag moet een scenario hebben bestaan waarin alle onderdelen van het evenement waren voorgeprogrammeerd en genoteerd in het ‘Turnier Cartell’. De term ‘Cartell’ is afgeleid van kaart, het papier waarop de regels werden vastgelegd, Schnitzer, 1999, p.118, noot 26.
- 548 Een klein deel van het daar tentoongestelde materiaal is ook in voorstellingen (zes) bewaard gebleven in de al genoemde ‘Bildcodex’ uit 1580. Onbekend is of andere afbeeldingen van het verzamelde materiaal verspreid zijn geraakt en slechts zes afbeeldingen van geharnaste ruiters te paard bewaard zijn gebleven of dat ook hier, net als bij het dierenproject, uiteindelijk maar een klein deel is gemaakt. De Bildcodex is aldus Luchner beslist onderdeel van een beeldinventaris, waar nog zes aquarellen van een figuur op een paard van over zijn. Een figuur, dat een pop moet zijn geweest, draagt onderdelen van het Mailander harnas, de andere vijf zijn figuren in ‘optochtskleding’. Luchner, 1952, p. 31.
- 549 JKSAK XI, 1890, reg.67-07.
- 550 Jörg Seusenhofer, Adlergarnitur, blank ijzer, leer KHM.Wfs..inv.nr. A638, Matthias Pfaffenbichler, 1991, p.91-93. Dit bedrag komt ongeveer overeen met 12 jaarsalarissen van een hoge hofambtenaar.
- 551 Het veldkuras dat het basiselement wordt genoemd, is een harnas dat alle ledematen van een ruiter beschermt en hem door scharnierende delen in staat stelt op het paard te blijven zitten. Bij een gevecht te voet werd een kuras met een opvallend gérende rok gedragen en een kuras met grote armstukken had het doel de slagen van een zwaard op te vangen en voor de strijd met een lans zijn er verschillende schouderbeschermingsstukken aan een borstbekleding toe te voegen.
- 552 De ‘Weiszen Rüstung’, is verzilverd en verguld, de *Rote*, verguld en beschilderd, de *Blaue* verguld, verzilverd en beschilderd, de *Schwarze* verguld en zwartgemaakt ijzer en de *Aschfarbene* verzilverd, verguld en deels ingelegd. Beaufort, Gamber, 1990, p.141-145.
- 553 Beaufort, Gamber, 1990, p.141-146.
- 554 Auer, cat. Wenen 2003, p.299.
- 555 Bijv. kuras voor Plankengestech, KHM Waffensammlungen, A981, Feldkurisz zum Freirennen, A696,A693, A782,A 897, A1410, WA 128 en een zwart harnas A 1488, A 1050, A 434 A 483 dat al rond 1550 in Praag moet zijn gemaakt, omdat het slank gesneden is. Aartshertog Ferdinand werd gedurende de jaren '50 steeds zwaarlijviger.
- 556 De inhoud van deze historische heldenkamer werd in 1601 door Schrenck von Notzing gepubliceerd in *Die Heldenrustkammer (Armentarium heroicum) Erzherzog Ferdinands II. Schloss Ambras bei Innsbruck*.

- 557 Beaufort, Gamber, 1990, p.45-47.
- 558 Claudia Schnitzer, 1999, p.131, Beaufort, Gamber, 1990, p.231.
- 559 JKSAK XI, 1890, reg.6859, 27 juli 1550.
- 560 JKSAK XI, 1890, reg.6906, 30 juni 1551.
- 561 Alfred Auer, cat. Wenen 2003, p.299.
- 562 JKSAK XI,1890, reg.6700-6507, 6708, 6712, tussen dec. 1546-dec. 1547.
- 563 Gamber, 1972, p.120-127.
- 564 Zentner=centenaar =50 kilo. Volgens Pfaffenbichler van de Waffensammlungen van het KHM Wenen weegt een harnas tussen 25 en 35 kilo, dus moet het om meer dan 400 harnassen zijn gegaan.
- 565 Drie van de vier treffen waren zijn afgebeeld in het genoemde *Turnierbuch* van aartshertog Ferdinand II, Fasching, fol.31, Fasching fol.25, 23 april 41v, bericht fol.II, 23 mei (niet afgebeeld).
- 566 [beeld cat Rudolf II]bron Das Vliesfest zu Prag und Landshut, Innsbruck na 1585, aquarel, 31x600cm. KHM Wenen, Kunstammer Inv.-Nr.5348, cat. tent. Wir sind Helden, Ambras 2005, p.20.
- 567 Deze brief, waarvan ik de verblijfplaats niet ken, is getranscribeerd door Charlotte Gamber in een niet gepubliceerd typescript.
- 568 Toernooialbum aartshertog Ferdinand II vermeldt: 15 feb. 1555 *Freiturnier*, 17 feb. 1555 *Schrankengestech*, 21 feb. 1555 *Freiturnier zu Ross*, 24 feb. 1555 *Schrankengestech*.
- 569 In het toernooialbum staan er vier (17^e, de 21ste en de 29ste februari) op het stadsplein van Pilsen genoemd, niet die van de 25ste.
- 570 Panek, 1993, beilage 2, Alphabetisches Register der Teilnehmer der vom Erzh.F veranstalteten Turniere, p.92-96.
- 571 Sigmund Elsässer, Kolowrat Hochzeit, Innsbruck 1580, ingekleurde etsen op papier, KHM Wenen, Kunstammer, inv.-nr.5269, cat. tent. Wir sind Helden, p.57, nr.2.7; Sigmund Elsässer ,Hochzeitskodex Erzherzog Ferdinands II. 44,8x55,9cm, NY Public Library, Ger 1582, cat. tent. Wir sind Helden, p.130-131.
- 572 Hirn II, 1887, p.476-77.
- 573 Schnitzer, 1999, p.74-75.
- 574 Jean Jacquot, 1960, lijst met entrees, p.499-500.
- 575 Er bestaan meerdere omvangrijke beschrijvingen van de tocht: Mattheaus Collinus 1558, in 'vertaling' van Cornova 1802, Mattheaus Collinus, Martinus Cuthenus, 1558 en Pier Andrea Mattioli, 1559. Ik heb hier alleen de eerst en laatst genoemde in de vergelijking betrokken.
- 576 Het is mij op basis van historisch economische analyses (o.a. Bretholz, 1920) niet gelukt te inventariseren welke maatregelen er door aartshertog Ferdinand II waren afgezwakt.
- 577 Het voert te ver hier lang stil te staan bij alle politieke en godsdienstige nuanceringen, maar in Praag was in 1558 geen grote maatschappelijke onrust op grond van religieuze spanningen.
- 578 Bažant 2006 vermoedt dat Collinus en zijn collega Martin Chutenus nauw betrokken waren bij het tot stand komen van het mondelinge eerbetoen: de redes en de gedichten bij de tocht zelf.
- 579 Volgens Bůžek, 2006, p.199, zijn er ook ongepubliceerde lofdichten over de intocht, noot 730 in het Tiroler Landesarchiv, Hofregistratur, kart. 4.
- 580 Een analyse van een derde bron over de intocht van de hand van Pawel Korcky kan hieraan een bijdrage leveren. Bůžek, 2006, p.143, noot 497. De memoires van deze Korcky bleven bewaard in de fascinerende bibliotheek van de Lobkowitz in Nelahozeves en werden slechts gedeeltelijk gepubliceerd.
- 581 Over de dagindeling bestaat in de de meest recente literatuur enige verwarring. Cornova, 1802, licht echter in de inleiding bij de heruitgave van de tekst van Collinus toe hoe de urenaanduiding gelezen moet worden. De voorbereiding begon om 14.00 uur Boheemse tijd, volgens Cornova moet er gerekend worden vanaf zonsondergang de vorige dag, dus om 7 uur 's morgens. De keizer wachtte tot 1 uur 's middags bij Gesenicz een dorp 2 mijlen van Praag. Voor de hele ontvangst bij daglicht is dus relatief kort de tijd, want om 5 uur werd het alweer donker.
- 582 Onderzoek naar de rol van Griesbeck kan heel interessant zijn. Hij was als opdrachtgever van decoraties in het buiten Nelahozeves in het midden van de eeuw in contact met dezelfde Italianen als de aartshertog. O.a. Suchomel, 1975. Maar voor een rol als bedenker van de tocht is volgens mij nog onvoldoende aanwijzing. Griesbeck reed in de tocht te midden van de andere adel, Collinus, ongepag. 1558 p.4r.
- 583 Vaclav Buzek, 2008, p.90-91.
- 584 Deze motieven werden zowel ontleend aan het beeldmateriaal verzameld voor Maximiliaan I als aan Italiaanse voorbeelden, die voor de Habsburgers in beeld werden gebracht door Nederlandse prentmakers. G. Gorse, 1990, p.188-257; Larry Silver, 1990, p.192-221; William Eisler, 1990, p.332-357 en Bob v.d. Boogert, 1993, p.220-269.
- 585 Net als in het toernooialbum van de aartshertog is hier sprake van de 'Oude Dierentuin'. Volgens veel auteurs is hier het jachtterrein bij Stromovka bedoeld, maar ook de kloof tussen Burcht en tuinen wordt rond 1558 zo

- aangeduid.
- 586 Mattioli, 1559, ongepag. 2r.
- 587 Buzek, 2006, p.146, de scène zou verwijzen naar de zegening van Jozef door Jacob (Genesis, 48), een interpretatie uit de 19de-eeuwse publicatie over de genoemde Pavel Korky, noot 503.
- 588 Bijvoorbeeld ook Bucholz, 7, 4, Beilage p.572.
- 589 Collinus, 1558, 4r.
- 590 Mattioli (eigen paginering) over de bewapening, p.4v. ‘Costoro adonque dendo approssimar sua Maesta, & non sapendo come farle reverenza, subito in segno d’humilita, & d’obediencia cominsiorno à batter in terra con i battagli, che portauano in spalla, facendo cosi sopra certa stoppia una bizzarra,&strana consonanza. Il che non solamente fece ridere alquanto sua Ma.ma ciascuno altro, che dava loro di occhio, & specialemtne chi era nuovo di casi fatte Moresca.’
- 591 Bažant, 2006, p.224-225.
- 592 Miedema, 1977, p.205-219.
- 593 Roy Strong, Art and Power, 1984, p.7-8 , ceremonieel aan de stadpoort was er traditioneel op gericht de koning de sleutels van de poort te overhandigen en een garantie van de vorst te krijgen dat hij de privileges zou eerbiedigen.
- 594 De Italiaanse vaklieden in Praag woonden ook toen al op de Kleine Zijde. Pavel Preiss, 1986, p.18-50.
- 595 Ilg, 1889, p.238. Ilg gaat ervan uit dat Terzio al in het begin van de jaren vijftig naar Praag kwam.
- 596 Mattioli, p.25, ‘per opere & inventione’ door zijn Italiaanse talentvolle schilder en door een van zijn beeldhouwer ‘pur de i nostri, unico maestro di stucchi et di basi relievi’. (...) in opdracht van de aartshertog ‘il quale haveva fatto fabricare il Serenissimo Principe Ferdinando’.
- 597 Op dit schild ziet Mattioli, anders dan Bažant vermeldt in noot 763, geen leeuw, die heeft Samson in zijn hand en dus ook niet het wapen van Bohemen.
- 598 Onder de genoemde deugden het motto: ‘Excolat haec pietas, religiosq regat’. Ook de Latijnse distichons en de verklaringen bij de marmerschilderingen van de deugden ‘Nobilita’ en ‘Poteza’ vlak boven de poort met ‘Generosis viribus cuncta parts aucta servata, Beneficenza. (Ipsa ivvo miseros, lagra pietate refulgens), Magnanimita (Austria msagnanimus ducibus foecunda refulge) en Liberalita (Mununifico tellus vivere Rege potest); onder Bonta en la Mansuetudine, met in een plaat marmer de tekst ‘Barabaro mansueto cedite bella Ducis’ op een banderol tussen festoenen ‘Transeat aethereas sacra magnificentia fedes’ en de tekst in de grootste letter: ‘Inclyte dux patrie fulgens pietate paterna, Adsis, eniteat lumine clara fides’ onder een beeld van Rudolf de eerste Oostenrijkse Keizer, in bronsimitatie, de tekst: ‘Et nati natorum, & qui nascentur ab illo, Cuncta sibi subdent, iustitiacq regent’ en tenslotte onder een soortgelijke voorstelling van Keizer Frederik ‘pacifico’: Imperatoria pacis cultori, assertorique maximo’ zijn door Mattioli overgenomen, waarschijnlijk had hij de voorstellingen en de teksten zelf uitgekozen en opgesteld.
- 599 Jacquot, 1960, o.a. p.478, ‘tout est simplifié et magnifié, ne nous renseigne qu’indirectement sur la complexité des mobiles psychologiques et politiques du personnage réel’.
- 600 Ik heb (nog) niet kunnen achterhalen op welke locatie Mattioli deze boog ziet. Daartoe kent de plattegrond van de Burcht van 1558 teveel hiaten.
- 601 Luchner, 1957, p.106-112.
- 602 Bohatsova, 1985, p. Bažant, 2006, p.221.
- 603 Cima = boven, wat zou kunnen verwijzen naar de oostzijde, (gezien vanaf de ingang van de tuinen), maar hier was en is geen ruimte voor een groots spektakel. Waarschijnlijk was er aan de voorzijde van het zomerpaleis, op de plaats waar nu de zingende fontein staat ruimte. Zie ook Dobalova, 2008 (1), p.11.
- 604 Bažant, 2006, p.235.
- 605 Bažant ontleent deze interpretatie aan Bodo Guthmueller, Ovidio methamorphoseos vulgare, Bappard am Rhein 1981 en Bonsignori 1497, f.4v. pertanto le simie, ipv scires e sanuine natos (...).
- 606 Bažant, 2006, p.232.
- 607 Bažant, 2006, p.235.
- 608 Scheicher, 1979, p.77, zij geeft geen bron voor deze bewering.
- 609 Innwentarz panstwii krziwoklatskeho 1560 [inventaris van de heerlijkheid Krivoklat], Staré Manilpulace, Archiv Ministerium Unitra V Praze, P 90-3, karton 1683.
- 610 Albert Ilg, p.6, merkte in 1880 terecht op dat de term Rüstkamer eigenlijk alleen past voor de ruimte met wapens die in geval van nood door de manschappen werden gebruikt, in Krivoklat bijvoorbeeld de 22 haakbussen. Pronkharnassen of de harnassen van beroemde strijders stonden in Praag waarschijnlijk, net als in Ambras in een aparte (tentoonstellings)ruimte.
- 611 Voor de museale veranderingen in ordeningsprincipes is de Ambrasse kunstkamer een mooie casus. Voordat (delen van) de verzamelingen in Ambras in de jaren ’70 van de vorige eeuw werden herenigd, waren de objecten verspreid over verschillende afdelingen van het Kunsthistorisches Museum, maar ook in het

- Naturhistorisches Museum en in de Osterreichische Nationalbibliothek.
- 612 O. Doering, 1901, p.72.
- 613 L. Span: 'Ostensa novis variantia pegmata formis Picturae quibus ista parem vix viderit aetas', wat wijst op de aanwezigheid van stevige kasten of stellages.
- 614 De bijzondere werkplaats werd in 1551 ingericht binnen de poort, tegen de vestingmuur, JAHKS X, 1889, reg.6134.
- 615 Buzek, 2000, p.137-161 en Buzek, 2005, p.425-438, analyseerde drinkrituelen en in het kader hiervan de handtekeningen in Ferdinands Trinkbuch. Dit toont ondermeer aan dat ook aan het Tirolse hof van Ferdinand II relatief veel Boheemse adellijken deelnamen aan het ritueel rond het zetten van een handtekening in het zgn. Trinkbuch en de toegang tot de verzameling.
- 616 Margo Rauch, 2006.
- 617 Scheicher, 1979, p.112-113. In Ambras was dit koraal, volgens de inventaris van 1596 opgesteld in de 12de kast. Scheicher benadrukt dat de aartshertog zijn omvangrijke koralenverzameling niet had om de geneeskrachtige werking of voor bezwering van het boze, maar uit natuur wetenschappelijk oogpunt. Het koraal was als ware vegetatie in allerlei landschapjes met een houten basis verwerkt, maar ook in zilverwerk en het was blijkbaar ook los voor handen, waarna het pas in de 18de-eeuw een voetstuk kreeg.
- 618 JAHKS XI, 1890, reg.7237 22-12-1556.
- 619 JAHKS XI, 1890, reg.7347 27-1-1557.
- 620 Pfaffenbichler, cat. Innsbruck 2005, p.72.
- 621 Martels, 1989, p.382.
- 622 Martels, 1989,p.383, noot 54.
- 623 Hirn II, (1887) p.428.
- 624 De datering van het antiquarium is niet eenduidig, maar enige aanwijzingen dat de aartshertog dergelijke objecten in Praag verzamelde zijn er niet. In 1578 waren in Rome sculpturen besteld en in 1621 ziet Hainhofer een ruimte met nissen, Löcher in denen Brustbilder, Ambras, 1977, p.157-159.
- 625 Elisabeth Scheicher, 1983, p.43-92.
- 626 Johannes von Francolins titelbeschrijving toont de bedoeling van deze publicatie: *Thurnier Buch Warhafftiger Ritterlichen Thaten*, so in dem Monat Junij des vergangnen LX Jars in vnd ausserhalb der Statt Wienn zu Rosz vnd zu Fuesz, auff Wasser vnd Lannd gehalten worden, mit schönen figuren contrafeet vnd dem Allerdurchleuchtigisten ... Herren Ferdinando, erweltem Römischen Kayser ... deren allergeliebsten Khindern, dem gantzen Adel vnnnd hochberuembter Teutschen Nation, durch Hannsen von Francolin Burgunder, Höchstgedachter Rö: Kay: Mayt: &c. Ernholden &c. zu Ehren beschriben. Het in beeld brengen van de hele keizerlijke familie.
- 627 Het belang en de omvang van de kroningplechtigheden van Maximiliaan II en Maria in september 1562 worden in de literatuur verschillend benaderd. Bretholz, 1920, p.240-243 over de kroning van Maximiliaan II en Edelmayer (e.a.), 1990, p.30.